

International independent scientific journal

№50 2023

№50 2023
International independent scientific journal

ISSN 3547-2340

Frequency: 12 times a year – every month.
The journal is intended for researches, teachers, students and other members of the scientific community. The journal has formed a competent audience that is constantly growing.

All articles are independently reviewed by leading experts, and then a decision is made on publication of articles or the need to revise them considering comments made by reviewers.

Editor in chief – Jacob Skovronsky (The Jagiellonian University, Poland)

- Teresa Skwirowska - Wrocław University of Technology
 - Szymon Janowski - Medical University of Gdansk
 - Tanja Swosiński – University of Lodz
 - Agnieszka Trpeska - Medical University in Lublin
 - María Caste - Politecnico di Milano
 - Nicolas Stadelmann - Vienna University of Technology
 - Kristian Kiepmann - University of Twente
 - Nina Haile - Stockholm University
 - Marlen Knüppel - Universität Jena
 - Christina Nielsen - Aalborg University
 - Ramon Moreno - Universidad de Zaragoza
 - Joshua Anderson - University of Oklahoma
- and other independent experts

Częstotliwość: 12 razy w roku – co miesiąc.
Czasopismo skierowane jest do pracowników instytucji naukowo-badawczych, nauczycieli i studentów, zainteresowanych działalnością naukową. Czasopismo ma wzrastającą kompetentną publiczność.

Artykuły podlegają niezależnym recenzjom z udziałem czołowych ekspertów, na podstawie których podejmowana jest decyzja o publikacji artykułów lub konieczności ich dopracowania z uwzględnieniem uwag recenzentów.

Redaktor naczelny – Jacob Skovronsky (Uniwersytet Jagielloński, Poland)

- Teresa Skwirowska - Politechnika Wrocławska
 - Szymon Janowski - Gdański Uniwersytet Medyczny
 - Tanja Swosiński – Uniwersytet Łódzki
 - Agnieszka Trpeska - Uniwersytet Medyczny w Lublinie
 - María Caste - Politecnico di Milano
 - Nicolas Stadelmann - Uniwersytet Techniczny w Wiedniu
 - Kristian Kiepmann - Uniwersytet Twente
 - Nina Haile - Uniwersytet Sztokholmski
 - Marlen Knüppel - Jena University
 - Christina Nielsen - Uniwersytet Aalborg
 - Ramon Moreno - Uniwersytet w Saragossie
 - Joshua Anderson - University of Oklahoma
- i inni niezależni eksperci

1000 copies

International independent scientific journal
Kazimierza Wielkiego 34, Kraków, Rzeczpospolita Polska, 30-074
email: info@iis-journal.com
site: <http://www.iis-journal.com>

CONTENT

AGRICULTURAL SCIENCES

*Galstyan M.H., Ghukasyan A.G.,
Markosyan M.S., Matevosyan L.G.*

INTEGRATED MANAGEMENT OF NATURAL
ECOSYSTEMS IS THE BASIS FOR THE CONSERVATION
AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF BIODIVERSITY
AND THE EFFECTIVE USE OF LAND RESOURCES IN
ARMENIA.....3

CHEMICAL SCIENCES

Amirov F., Guliyeva N., Veliyeva G.

MIXTURE BASED ON POLYLACTIC ACID WITH EPOXY
RESIN IN THE PRESENCE OF CHITOSAN.....10

PEDAGOGICAL SCIENCES

Baidalina A.

METHODOLOGICAL FEATURES OF INTERACTIVE
LEARNING IN THE FORMATION OF FOREIGN
COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS12

Khodzakhmedova F.

AN EFFECTIVE TEACHING TOOL IN BIOLOGY
LESSONS15

Shadek Nurtilek

FORMING FLEXIBLE SKILLS OF STUDENTS18

Veselin Dimitrov Mihalev

PENALTIES AND INCENTIVES IN THE SCHOOL
REGULATIONS OF THE BULGARIAN AND GREEK
EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN VARNA OF THE 70s
OF THE XIX CENTURY TO THE 20s OF THE XX
CENTURY21

Mihalev V.

FOR SOME MANAGEMENT ASPECTS IN
DETERMINATION ON THE TEACHING WORK
STANDARDS OF THE TEACHERS.....27

PHILOLOGICAL SCIENCES

Orazbayeva E.

THE ROLE OF NON-CONTINUOUS TEXTS AT
LANGUAGE CLASSES AT THE HIGHER EDUCATIONAL
ESTABLISHMENT38

POLITICAL SCIENCES

Rtveladze T.

THE ROLE OF THE GEORGIAN LANGUAGE IN THE
INTEGRATION PROCESS OF ETHNIC MINORITIES IN
THE PUBLIC SECTOR42

SOCIAL SCIENCES

Belinschi I.

THE ROLE OF SOCIAL FACTORS IN SHAPING THE
ENVIRONMENT AFFECTING THE HARMONIOUS
DEVELOPMENT OF EARLY CHILDHOOD.....47

Belinschi I.

THEORISING AND CONCEPTUALIZING IN THE STUDY
OF SOCIAL FACTORS INFLUENCING EARLY
CHILDHOOD.....50

Dossymova O.

OPPORTUNITIES TO IMPROVE THE GASTRONOMIC
TOUR57

AGRICULTURAL SCIENCES

INTEGRATED MANAGEMENT OF NATURAL ECOSYSTEMS IS THE BASIS FOR THE CONSERVATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF BIODIVERSITY AND THE EFFECTIVE USE OF LAND RESOURCES IN ARMENIA

Galstyan M.H.,

Doctor of Science, Researcher

Scientific center of agriculture of the Republic of Armenia

Ghukasyan A.G.,

Candidate of Science, director

Scientific center of agriculture of the Republic of Armenia

Markosyan M.S.,

Candidate of Science, Researcher

Armenian National Agrarian University

Matevosyan L.G.

Candidate of Science, Researcher

Scientific center of agriculture of the Republic of Armenia

КОМПЛЕКСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРИРОДНЫМИ ЭКОСИСТЕМАМИ – ОСНОВА СОХРАНЕНИЯ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ БИОРАЗНООБРАЗИЯ И ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ АРМЕНИИ

Галстян М.А.

Доктор с/х наук, ведущий научный сотрудник

Научный центр земледелия Министерство экономики РА

Гукасян А.Г.

кандидат эконом. наук, директор

Научный центр земледелия Министерство экономики РА

Маркосян М.С.

кандидат с/х наук, научный сотрудник

Национальный аграрный университет Армении

Матевосян Л.Г.

кандидат с/х наук, ведущий научный сотрудник

Научный центр земледелия Министерство экономики РА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928170>

Abstract

The article describes the results of studies on the development of complex measures implemented in the natural ecosystems of the Republic of Armenia to preserve biodiversity and land resources.

It was found that the implementation of the developed measures will help to preserve the plant biodiversity of the republic and prevent the degradation of agricultural land.

Аннотация

В статье описаны результаты исследований по разработке комплексных мероприятий, реализуемых в природных экосистемах Республики Армения для сохранения биоразнообразия и земельных ресурсов.

Установлено, что реализация разработанных мероприятий будет способствовать сохранению растительного биоразнообразия республики и предотвращению деградации земель сельскохозяйственного назначения.

Keywords: *geoecological assessment, biodiversity, natural ecosystems, water bodies, land resources.*

Ключевые слова: *геоэкологическая оценка, биоразнообразия, природный экосистем, водные объекты, земельные ресурсы.*

Обеспечение устойчивости окружающей среды неразрывно связано с совершенствованием основ территориального планирования с соблюдением экологических требований. К сожалению, до сих пор в Армении нет методического обоснования комплексного управления природными экосистемами, привязанными к конкретным территориям.

Министерством охраны природы республики ведутся работы по разработке и практическому осуществлению территориально привязанных экологических программ. Они нацелены на восстановление нарушенных экосистем и устойчивому развитию биоразнообразия согласно законодательным актам, предусматривающих зонирование территорий с установлением целевого назначения и

режима землепользования. С использованием GIS-технологий проведена работа по территориальному планированию с выделением функциональных зон территорий с учетом сохранения уникальных естественных типов экосистем, предотвращением негативных воздействий хозяйственной деятельности на состояние экосистем и обеспечения устойчивого социально-экономического развития территорий.

При этом необходим учет особенностей наиболее значимых экологических природных блоков: климат, почвы, биоразнообразия, экосистемы и воды, тщательный анализ современного геоэкологического состояния и потенциальных возможностей использования земельных ресурсов. Согласно целевому назначению природных экосистем, территория республики подразделяется на следующие функциональные зоны:

Зона особо охраняемых территорий (зона заповедного режима), предназначенная для долгосрочного сохранения генетических ресурсов, биологического разнообразия, экологических систем и ландшафтов. Здесь установлен заповедный режим охраны и запрещается любая хозяйственная деятельность, за исключением воспроизводства биологических ресурсов.

Зона заказного режима, территория с заказным или регулируемым режимом деятельности, предназначенная для сохранения и воспроизводства одного или нескольких объектов государственного или природно-заповедного фонда.

Зона водного режима. Это земли, занятые водоемами (озера, реки, водохранилища, пруды и др.), порядок использования которой регулируется Водным Кодексом РА.

Зона рекреационного назначения охватывает земли, предназначенные для организованного массового отдыха, оздоровления населения и развития экотуризма.

Селитебная зона. Это территории, занятые населенными пунктами и их инфраструктурами (города, общины, села).

Зона регулируемого природопользования. Это земли, выделенные для хозяйственного освоения (посевные площади и пастбищные территории для ведения сельского хозяйства и животноводства, наземной и подземной разработки полезных ископаемых, лесного, рыбного и охотничьего хозяйств).

1. Геоэкологическая оценка особо охраняемых территорий и зон заказного режима

Особо следует подчеркнуть важность геоэкологической оценки особо охраняемых территорий (ООПТ). Армянское законодательство устанавливает несколько типов охраняемых территорий – государственный заповедник, национальный парк, государственный заказник и природные памятники (Хосровский, Шикахохский, Эребунийский), два национальных парка (Севанский и Дилижанский), 25 заказников и 230 памятников природы [2].

В 2009 году решением правительства были созданы три новые ООПТ – Национальный парк “Озеро Арпи” на севере РА (Ширакская область) площадью в 25 тыс. га; Национальный парк “Аревик” и заказник “Зангезур” на юге РА (Сюникская

область) площадью в 3440 га и 17368 га соответственно. Общая площадь ООПТ составляет 388 тыс. га (11%) территории РА, охраняя около 60% видового состава республики, в том числе редких, исчезающих видов эндемичных и предков диких зерновых культур [10].

Создание новых охраняемых территорий преследует цель сохранения богатейшего биоразнообразия Армении, в том числе эндемичных и исчезающих видов флоры и фауны. Особую ценность в этом плане представляет парк «Аревик» и заказник “Зангезур”. По информации С.Галстян [11] здесь обитают такие редкие представители фауны, как кавказский леопард, безоаровый козел, армянский муфлон, бурый медведь, каспийский улар, кавказский тетерев и др. В целом, насчитывается более 500 сосудистых растений, 24 вида из которых зарегистрированы в Красной книге Армении и 19 эндемиков, 185 видов позвоночных животных, включая 25 видов, включаемых в Армянскую и в Международные Красные Книги [3].

В основах Законодательства РА в области охраны природы [8] отмечается, что нормирование качественного состояния ООПТ осуществляется с целью установления научно обоснованных и предельно допустимых параметров воздействия на рассматриваемую среду, гарантирующих здоровье и жизнедеятельность населения и геоэкологическую надежность.

К сожалению, объем настоящей работы не позволяет отразить принципы экологической безопасности всех ООПТ на территории РА, поэтому вопросы комплексной оценки геоэкологической обстановки рассмотрены для территории национального парка “Дилижан” с обоснованием предложений по защите экосистемы, природных объектов и объектов экотуризма от опасных природных и антропогенных процессов.

Дилижанский национальный парк площадью 27995 га создан в 2 - 3 г. на базе одноименного заповедника для сохранения горнолесных ландшафтов Армении. Он располагается в СВ части Армении на склонах Халабского, Миапорского, Памбакского и Арегунийского хребтов, в среднем течении р.Агстев и низовьев его притока – реки Гетик. Территория парка выделяется большой амплитудой абсолютных высот – от 3016 м (г. Бовакар на Халабском хребте) до 1070 м (долина р.Агстев) разной экспозицией склонов, сильной расчлененностью рельефа, что создает разнообразие природных условий и представительность природных поясов.

В климатическом отношении территория парка характеризуется умеренными условиями. Зимой в низкогорье температура воздуха составляет $-0,6 \div 1,3^{\circ} \text{C}$, летом – $+9,0 \div 21^{\circ} \text{C}$, в высокогорье – $-10,0 \div 13,0^{\circ} \text{C}$ и $+13,0 \div 16^{\circ} \text{C}$ соответственно. Среднегодовое количество осадков колеблется в пределах 540 мм в низкогорье и до 86 мм в высокогорье. Максимум осадков (35%) выпадает весной, минимум (около 12%) – зимой. Снежный покров образуется не каждый год, толщина его, в зависимости от абсолютной высоты местности, колеблется от 5,0 до 50,0 см.

Территория характеризуется обилием поверхностных вод и минеральными источниками (самый известный из них источник Блдан, вода которого под названием “Дилижан” широко востребована в Армении).

На территории парка преобладают влаголюбивые породы леса (бук, дуб, граб, клен, липа и др.), местами встречаются рощи тиса и сосны, много диких фруктовых деревьев и кустарников.

Животный мир представлен бурым медведем, косулей, лесной кошкой, куницей, белкой и др.

Из флоры парка отмечается 27 эндемиков Кавказа, 25 – Армянского нагорья, 18 Закавказья. Во времена бывшего СССР 10 видов из них были занесены в Красную книгу. Встречаются и реликты третичного периода – тис ягодный, сосна Коха, рододендрон кавказский и др.

В парке встречаются 4 вида амфибий, 16 видов пресмыкающихся, 107 видов птиц и 45 видов млекопитающих. В Красной книге числятся обитающие здесь каспийский улар и кавказский тетерев, беркут и бородач-ягодник, выдра кавказского подвиды и др.

Территория парка известна историко-архитектурными и природными памятниками, прекрасными базами отдыха, интересными в архитектурном плане строениями. Одной из достопримечательностей парка является живописное озеро Парз, расположенное на высоте 1400м на северном склоне хребта Арегуни, окруженного густыми живописными лесами. Площадь незамерзающего зимой озера родникового питания занимает 2,5га (длина 250м при ширине 60-70м и глубине 18,0м).

В настоящее время озеро Парз сильно загрязнено и уже не соответствует своему названию, в плачевном состоянии находятся монастыри (особенно Джухтаванк), оползни разрушают отдельные сооружения и жилые кварталы в г. Дилижане, в аварийное состояние пришел комплекс зданий Дома творчества кинематографистов и др. Выделяется и ряд других горных озер, отличающихся живописностью и привлекательностью (Гошалич, Бачнылич и др.), которые также могут служить объектами туризма.

Здесь располагаются исторические памятники Гошаванк, Агарцин, Джухтаванк и др., способные представлять несомненный интерес своими строениями и убранством для туризма.

Территория парка осложнена оползнями различного генетического происхождения и классификационного механизма, что может представлять интерес для научного туризма (сейсмогенные и гравитационные оползни скольжения и блочного смещения и др.).

Помимо оползней различного генетического происхождения факторами риска для культурного наследия республики следует отметить такие природно - антропогенные воздействия как подъем уровня грунтовых вод (подтопление), загрязнение атмосферы вредными выбросами (смоги), деградация земель (при строительном освоении и дорожном строительстве), ненормированная вырубка лесов (эрозия) и пр. Отсутствие дренажных систем

способствует подтоплению оснований архитектурно-культурных памятников и, как правило, ведет к их деформированию.

Повышение уровней грунтовых вод способствует их утечке из деривационных систем, а также длительному и бессистемному орошению садов и приусадебных участков в населенных пунктах вблизи памятников старины. Территории часто заболачиваются, создаются условия для “верховодок”, что негативно сказывается на состоянии фундаментов. Очень часто воды проникают в стены памятников, замерзая в зимнее время и оттаивая в весенне-летний период. Это создает нарушения в цементирующих слоях сооружения, разрушая кладку.

Большую опасность представляет увлажнение купольных покрытий из-за нарушения скатов. Вода, попадая внутрь сооружений, оказывает разрушающее воздействие на конструкцию. Примером тому может служить строение храма Макраванк. Здесь выполнены работы по усилению конструкции с помощью железобетонных свай, однако, деформации, произошедшие ранее в купольном перекрытии, привели к постоянному струйному просачиванию воды с кровли внутрь храма, вызывая разрушение кладки изнутри, а просачивание воды в основание привело к дальнейшему деформированию конструкции храма в целом.

Объектами эстетического и научного туризма могут быть и расположенные в живописных природных местах парка архитектурные сооружения (Ротонда, Госдача, Дома творчества композиторов и кинематографистов, здание санатория “Горная Армения” и др.), большое разнообразие горных пород и причудливый сложный рельеф.

Известковые слои Иджеванского хребта с многочисленными пещерами и отвесными скалами, несомненно, могут способствовать развитию активного туризма (скалолазание, альпинизм, спелеология).

Однако следует отметить, что из-за активизации экзогенных процессов большинство природных объектов и достопримечательностей на сегодняшний день находятся в неутешительном состоянии и представляют большую опасность с точки зрения целостности объектов природы и памятников старины, требуя реализации инженерных защитных мероприятий. Вопросам разработки мероприятий, направленных на инженерную защиту заповедных природных зон и культурноисторических памятников, входящих в зоны экотуризма уделялось особое внимание в Национальном докладе Министерства охраны природы (экологии) “Состояние 97 окружающей среды Армении в 2002г.”. В частности, предприняты практические усилия и выделены средства по сохранению культурно-исторических памятников на территории Дилижанского национального парка (Тавушская область РА). В 2006 году продолжали работы по восстановлению монумента “Барурял Хач” в с. Барекамаван. В 2005-2007гг. запланированы работы по укреплению, реставрации и уходу за памятником Кирноц Ванк (с. Ачарнут), Макараванского храмового комплекса (с.

Ачаджур), Гошаванка (с.Гош), храмового комплекса Шахмура (с.Цакаван), Мушаванк (с. Кохб), Нового Варганаванка (с.Варганаван), церковных построек Аракелоц (с. Ачарнут) и Хневанк (с.Куртан).

С целью обеспечения экологической безопасности, целостности и устойчивого функционирования ООПТ Дилижанского национального парка необходимо проведение комплексных изысканий и исследований по качественной и количественной оценкам развития негативных природных процессов и обоснование степени их влияние на геоэкологическую среду. Реализация намечаемых исследований позволит разработать инженерные мероприятия, направленные на восстановление нарушенных ландшафтов, устойчивое использование природных ресурсов, сохранение эталонных экосистем, генофонда и безопасное функционирование памятников старины и строений, имеющих архитектурную ценность и т.д.

Особое значение приобретает необходимость усовершенствования экономических механизмов природопользования, повышение доли природоохранных затрат со стороны государства, спонсорского и инвестиционного финансирования, повышение уровня экологической образованности и культуры населения, в том числе и в различных направлениях экотуризма. Согласно бюджету 2018г. на охрану заповедных территорий страны предусмотрено 197,8 млн. драмов. В частности, в национальном парке “Дилижан” планируется организация экотуризма, на что выделяется 12 млн. драмов (охрана, лесные домики для туристов и т.д.). Нетрудно заметить, что выделенные средства явно недостаточны для инженерной защиты соответствующих объектов экотуризма от опасных природных процессов и антропогенной деятельности.

Следует отметить, что итогом предлагаемых исследований будут картографические модели (М 1:25000) территории национального парка с выделением объектов туризма и обоснованием опасностей, угрожающих их функционированию и требуемым мерам по инженерной защите, а также уточнены перспективные туристические маршруты, предусмотрены необходимые мероприятия по их благоустройству, места питания, и временного проживания (стоянки).

Предполагается создание цветных буклетов по маршрутам с детальным описанием природы парка и историко-архитектурных памятников, быта населения, всех достопримечательностей по трассам, мест отдыха (привалов) и ночлега, продолжительности и т.д., а также видеофильмов, рекламных роликов и т. д. Все эти материалы могут быть использованы как в познавательных, так и в учебных целях (инструктаж населения, соответствующие программы специализированных вузов Армении).

В заключение следует отметить, что краткое рассмотрение состояния природных ресурсов национального парка “Дилижан”, его биоразнообразия и разнообразия ландшафтов перспективны для развития экотуризма, однако, в области законодатель-

ства природных ресурсов, особенно ООПТ, требуется ее гармонизация в соответствии с международными стандартами развитых стран.

Довольно низкий образовательный уровень населения в области экологической культуры и сознания не способствуют восприятию понятия “устойчивого и эффективного экотуризма”.

Этот факт может привести к интенсивной бессистемной эксплуатации природы в целях все того же экотуризма и стремительной ее гибели [4]. Поэтому базовое законодательное закрепление требований к ООПТ, его функционального состояния (границ, материально-технической базы, производственно-хозяйственных штатов), а также грамотности и информированности населения и повышения квалификации обслуживающих кадров, являются первостепенной задачей.

2. Оценка геоэкологического состояния территорий, занятых водными объектами

В Армении насчитывается около 9 тысяч больших и малых рек, а также сезонных водотоков, объем воды в которых составляет 7 млрд. 785 млн м³. Чистыми и прозрачными воды этих рек остаются только в местах формирования, достигая зон урбанизации они превращаются в мутные, замушенные бытовыми отходами.

По данным Зулифьяна Р.Б. [7] сточные воды Армении, а их около 350 млн.м³ вливаются в водные артерии, в которых концентрация биогенных веществ (аммония, нитратов, нитритов, фосфора, железа, фенолов, свинца, меди и др. тяжелых металлов) превышает допустимую норму.

Загрязненность рек, в том числе и наиболее крупных (Воротан, Вохчи, Веди, Мецамор (Сев Джур) Дебед, Агстев) близка к экологической катастрофе.

Отсутствие очистных сооружений на крупных химических (Ванадзорский заводах, горнометаллургических комбинатах и горнодобывающих объектах фирмы Валлекс, а также водоочистительных станций (из 19 функционирующих в 1990г. на сегодня работает лишь одна станция аэрации на весь Ереван, очищающая воды механическим способом, без физико-биологической и химической очистки), антропогенная деятельность человека, свалки отходов строительной индустрии, промышленных и бытовых отходов – способствуют загрязнению рек и речных бассейнов. В катастрофическом состоянии находится река Раздан. Она немногочисленна и летний период часть питающих ее источников высыхает, она несет воды канализационного сбора, неочищенные промышленные и бытовые сточные воды. Содержание аммония, нитратов, нитритов, нефтепродуктов и других ядовитых загрязнителей (за 6 км до Еревана) в Раздане в 2-4 раза превышает ПДК. В Ереванском озере воды рек Раздан и Гетар не успевают очиститься и текут дальше, орошая Араратскую равнину. В 2013г. содержание кислорода в водах реки понизились до 0,3 мг/м³, ПДК вредный веществ и тяжелых металлов превысило норму в 17 раз!!!

Не лучше обстоят дела и с другими реками и водохранилищами. Содержание нитритов в реках

Памбак, Дебед, Аракс, в Ахурянском водохранилище превышает среднегодовую ПДК в 2-3 раза; содержание нефтепродуктов в реках Касах, Азат, Мецамор, Раздан, Гетар, в Ахурянском водохранилище и в Ереванском озере превышает ПДК в 2-3 раза; содержание ионов меди превысило среднегодовую норму ПДК в водах рек Мецамор, Гетар, Азат в 8-15 раз, а содержание сульфидных ионов в 2- 8 раза выше среднегодовой нормы. Следует иметь в виду, что загрязненность рек – не изолированный процесс, а замкнутый цикл (вода, испарение, осадки) – пагубно влияет на общую экологическую обстановку всей окружающей среды. Орошение сельскохозяйственных земель приводит к отравлению растений и скота, питающегося этими растениями на пастбищах.

3. Оценка геоэкологического состояния зоны регулируемого природопользования

В рассматриваемую зону входят территории земель сельскохозяйственного назначения (пашни, залежь и сенокосно-пастбищные угодья); земли для ведения открытой и подземной разработок полезных ископаемых; земли для ведения лесного, рыбного и охотничьего хозяйства. Земли сельскохозяйственного назначения имеют важное значение не только для экономики, но и для сохранения богатого биологического и ландшафтного разнообразия.

Для оценки состояния экосистем зоны регулируемого природопользования и эффективности мероприятий по устойчивому использованию природных ресурсов используются нижеперечисленные индикаторы:

- рациональное использование природных ресурсов на местном и национальном уровнях;
- сохранение традиционного образа жизни местного населения при нерасточительном использовании биоразнообразия;
- поддержка равновесия путем сохранения и использования биоресурсов (рыбное, охотничье и лесное хозяйства);
- устойчивое управление пастбищными угодьями, охватывающими неорошаемые земли на предгорных плато;
- нейтрализация негативных факторов деградации окружающей среды и биологических ресурсов за счет внедрения передовых технологий по эффективному привнесению удобрений, капельного орошения и производству экологически чистой продукции;
- использование альтернативных источников жизнеобеспечения, снижающих нагрузки на природную среду, особенно в районах развития горнодобывающей промышленности;
- развитие инициатив и образования местного населения в осуществлении экологически и социально устойчивых видов деятельности.

На сегодняшний день эффективность системы землепользования в Армении напрямую зависит от уровня социально-экономического развития и активизации опасных природных процессов и антропогенной деятельности. В таблице 1 приведена информация о факторах, влияющих на деградацию земель, ранжированных по степени влияния на опустынивание территорий.

Таблица 1

Виды опустынивания территории РА согласно факторам, способствующим деградации земель (в процентах)

№	Виды деградации земель	Деградация земель по классам			
		Слабая	Умеренная	Сильная	Всего
1	Деградация растительного покрова	40,5	22,0	1,8	64,3
2	Водная эрозия	3,8	2,6	0,8	7,2
3	Ветровая эрозия	1,2	0,3	0,3	1,8
4	Засоление орошаемых земель	0,4	0,3	0,3	1,0
5	Техногенное воздействие на деградацию почв и ландшафтов	4,2	2,8	2,2	9,2
6	Нарушение технологии и режима ведения сельскохозяйственного производства	-	0,4	0,9	1,3
7	Заболачивание территорий нарушениями водонесущих коммуникаций	-	0,8	1,6	2,4
8	Затопление и подтопление территорий, экзогенные процессы	0,9	4,6	7,2	13,8
Всего		50,7	33,0	16,1	100

Деятельность человека – главным образом нерациональное землепользование и уничтожение растительного покрова (вырубка леса), сильные затяжные ливни с грозами и градобитием, ветровая и водная эрозии – является основной причиной деградации земель в горных областях Армении.

Сильная водная эрозия ведет к большому потере верхнего почвенного слоя и питательных веществ, резкому снижению биологической и эконо-

мической продуктивности и интенсивному оврагообразованию, что способствует появлению пустынных ландшафтов.

Следует заметить, что после ликвидации коллективных крестьянских хозяйств и приватизации земель в рамках фермерских хозяйств, изменилась и структура землепользования. Многолетние травы, являющиеся не только источником производства высококачественных кормов, но и ускоренного восстановления плодородия почвы, занимают всего 15% площади.

Недостаток свободных оборотных средств у фермеров не позволяет использовать интенсивные технологии возделывания зерновых, зернобобовых, овощебахчевых культур и картофеля с применением органических минеральных удобрений, а также средств защиты растений.

Вполне очевидно, что для территорий этой зоны сельскохозяйственного освоения является увеличение производства экологически чистой продукции овощебахчевых культур и оптимизация структуры посевов рентабельных зернобобовых и кормовых культур. С этой целью необходимо:

- диверсифицировать структуру посевных площадей с перспективным увеличением веса многолетних трав;

- использовать для посева высокоурожайные сорта сельскохозяйственных культур с приоритетным внедрением ресурсо- водосберегающих, экологически безопасных технологий возделывания сельскохозяйственных культур;

- вести регулярный мониторинг за состоянием внутрихозяйственных оросительных сетей с целью своевременного принятия радикальных мер по восстановлению и эффективному использованию водных ресурсов.

Заслуживает внимания научно-исследовательские и экспериментальные работы, проведенные армянскими учеными в области применения природных мелиорантов в производстве экологически чистой сельскохозяйственной продукции [1,5,6,9].

В частности, проведены исследования влияния минеральных мелиорантов (цеолита и дацитового

туфа) на урожайность сельскохозяйственных культур за счет их высокой водопоглощающей и водосберегающей способности.

Мелиоранты сберегают влагу и питательные минеральные вещества и интенсивно передают их растениям. При этом отмечается уменьшение потерь азота и улучшение водно-физических свойств почв.

В последние годы все чаще используются адсорбционные и катионообменные свойства природных мелиорантов для выращивания экологически чистой продукции (поглощение из почв тяжелых металлов и снижение доз их перехода в растения).

В качестве примера таких опытных исследований эффективности привнесения в почвы цеолитов, следует отметить опытный участок на территории с. Дехцаван Ноемберянского района Тавушской области РА.

Эксперимент осуществлен на мощной толще легких карбонатизированных слабогумусированных почв. Лабораторные исследования химического состава почв отдельных генетических горизонтов сведены в табл.2.

Данные таблицы 2 показывают, что почвы опытного участка, как и территория района в целом сильно загрязнены наиболее токсичным металлом – Cu, а также Pb и Mn.

На опытном участке было проведено исследование эффективности применения навоза и биогумуса на фоне минеральных мелиорантов в клубнях картофеля.

Таблица 2

Загрязненность опытных участков тяжелыми металлами (мг в 100г почвы)

Генетические горизонты, см	Mn	Fe	Ni	Zn	Cu	Pb	Mo
A 0-25	<u>832,0</u>	<u>249,0</u>	<u>4947,6</u>	<u>907,0</u>	<u>71,8</u>	<u>13,2</u>	<u>71,3</u>
	21,7	221,6	39,7	50,3	5,9	13,8	2,13
B ₁ 25-46	<u>1259,6</u>	<u>268,0</u>	<u>3407,3</u>	<u>256,0</u>	<u>64,7</u>	<u>12,7</u>	<u>65,6</u>
	16,1	113,6	24,7	84,1	10,0	11,4	2,0

Примечание: в числителе дано валовое содержание, а в знаменателе – содержание подвижных форм.

Обсуждая результаты исследований применения органических удобрений и минеральных мелиорантов на урожайность картофеля пришли на следующие выводы (2012-2014гг.)

Выводы

Совместное применение навоза (40 т/га) и минеральных удобрений способствовало эффективному развитию клубнеобразовательных процессов и их росту. При внесении навоза на фоне цеолита прибавка урожая картофеля, по средним данным за 3 года, по сравнению с вариантом с применением только цеолита, составила 85,7 ц/га или 54%, при внесении навоза на фоне дацитового туфа – 122,7ц/га или 79,3%, а при применении биогумуса на фоне цеолита и дацитового туфа, по сравнению с соответствующими фоновыми вариантами, прибавка урожая составила соответственно 60,9 ц/га или 39,4% и 75,3 ц/га или 48,6%.

При этом во всех видах опыта, в клубнях картофеля содержание нитратов находится в пределах ПДК (предельно допустимая концентрация), что позволяет считать получаемую пищевую продукцию экологически чистой.

По сравнению с вариантом без применения мелиорантов и совместного их использования с органическими удобрениями в клубнях картофеля содержание тяжелых металлов понизилось.

По средним данным, если в варианте без применения мелиорантов в клубнях картофеля содержание меди, цинка марганца, свинца и никеля на 1 кг сухого вещества составило соответственно 10,0-12,5; 10,5-10,8; 5,0-5,8; 5,4-5,8; 2,5-2,6 мг, то во всех вариантах с применением только мелиорантов и с применением указанных органических удобрений содержание тяжелых металлов соответственно уменьшилось на 3,3-5,9; 1,6-4,1; 0,1-0,5; 0,3-0,8 и 0,1-0,6мг.

Список литературы:

1. Айрапетян Э.М., Галстян М.А., Арутюнян С.С., Тимоян С.Дж. Влияние совместного применения природных мелиорантов и органических удобрений на урожайность сельскохозяйственных культур и накопление тяжелых металлов в растениях и техногенно загрязненных почвах. “Экологические проблемы сельского хозяйства” Е., 2008, С. 47-61.

2. Бойнагрян В.Р., Гюрджян Ю.Г. Николаева И.Н., Степанян В.Э., Ядоян Р.Б. Геологическая оценка территории Дилижанского национального парка в аспекте разработки мер по защите экосистемы и объектов туризма от опасных природных процессов. – «Вестник» МАНЭБ, №48(2), С-П, 2006, С. 74-79
3. Бишарян Р. Богатый год: три новые охраняемые территории флоры и фауны. “Голос Армении”, Е., 8.12.2009.
4. Бишарян Р. Два миллиарда 376 миллионов драмов на охрану природы. “Голос Армении”, Е., 23. 11. 2004.
5. Галстян М.А., Вермикультуры – элемент биоорганического земледелия. Материалы XIV Международного симпозиума “Нетрадиционное растениеводство, экология. Экология, здоровье”, Симферополь, 2005, С. 364-368.
6. Григорян К.В., Погосян В.Р. Поступление тяжелых металлов с растения при их повышенном содержании в почве. Материалы Международной конференции “Проблемы сельского хозяйства и экологии Закавказского региона”. Е., 2001, С. 174-178.
7. Зулифян Р.Б. Бедные реки. “Новое время” Е., 10.11.2008.
8. Основы законодательства РА “Об охране природы”. Е., 1991, 237с.
9. Петросов И.Х., Джрбашян Р.Т., Мнацаканян А.Х. Главнейшие месторождения цеолитов в Армении. ИГН НАН РА, Е., 1999, С.113-147.
10. Савадян А., Заповедники Армении. – Природа Кавказа №3(4)., Тб., 2003, С.64-71.
11. Степанян В.Э., Авакян А.А., Галстян М.А., Овакимян С.Б. Социально-экономические и экологические риски, вызванные затоплением территорий речных бассейнов, связанных с негативным изменением региональных гидрометеорологических условий Армении. Болгария, Варна, 2011, Вестник, С. 27-39.

CHEMICAL SCIENCES

MIXTURE BASED ON POLYLACTIC ACID WITH EPOXY RESIN IN THE PRESENCE OF CHITOSAN

Amirov F.,

Azerbaijan State Oil and Industry University

Guliyeva N.,

Azerbaijan State Oil and Industry University

Veliyeva G.

Azerbaijan State Oil and Industry University

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928186>

Abstract

In this study, modified PLA was created by melting polylactic acid after combining it with epoxy resin without the need of a hardener. During melt mixing, chitosan and epoxy resin were added to PLA. Epoxidized natural rubber was melt-blended with polylactic acid and chitosan. A softening test was used to observe the thermal characteristics. The crystallinity and softening point were raised throughout the annealing process. The annealing procedure enhanced the mixture's shape and thermal characteristics while this reaction improved the mechanical properties.

Keywords: epoxy resin, chitosan, naturals, polylactic acid

Introduction

Nearly all insulating components of electrical machines, apparatus, and cable products contain polymers as significant constituents. They are also frequently used to shield insulation from abrasive conditions and mechanical stress. Electrical equipment with high technical and economical features and higher operational reliability can be produced using polymers. [1,2]

There are already up to 70 known directions for the practical application of polylactide, which is the subject of research in more than 15 countries. The following instructions are the most crucial of these. As thickening and structure-forming ingredients required for the production of dietary food products used to remove radionuclides from the body; as simple and multi-component emulsions, additives, and as additives in the production of beer, juice, and wine; as a preservative as well as flavor and odor enhancers, etc. Polylactic acid's bactericidal properties enable the creation of films for the storage of various kinds of food goods. [3,4]. The polylactic films that are affixed to fruits and vegetables including apples, oranges, strawberries, tomatoes, and peppers have more well-known defensive qualities. Fruits and vegetables still possess certain immunological and metabolic processes because they behave like living things even after being cut off from the mother plant. In addition to serving as a microbiological filter on the surface of fruits and vegetables, homogeneous, flexible, non-crackable polylactic films also control the composition of gases on the surface and in the layers of tissues. The activity and kind of respiration are thus impacted by these coatings, which also aid in extending the shelf life of the plant material. In addition, pathogens that affect tomatoes and peppers undergo some morphological changes as a result of the polylactic coating. The biological value of food products is enhanced by the presence of polylactic acid. Additionally, the term "polylactic" describes dietary fibers that the body does not digest and that, in the stomach's acidic

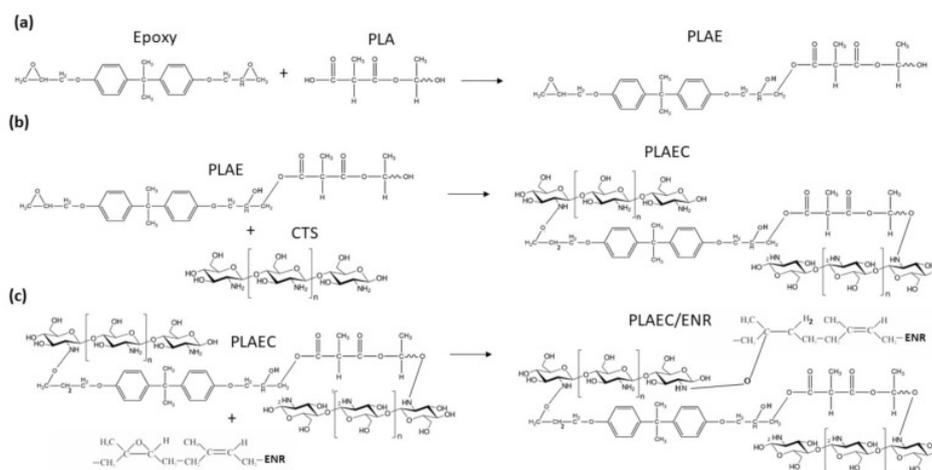
environment, form a viscous solution. The efficiency of medical compounds that are hard to digest is increased and prolonged by polylactic acid. Additionally, it is used to treat other diseases, prevent cardiovascular disease, treat polylactic periodontosis, and treat dental caries. It is also commonly utilized in the creation of shampoos, gels, moisturizers, foundation powders, toothpastes, emollients for hair and face care, and polylactic cosmetics as a moisturizer and emulsifier. In polylactic agriculture, there are biostimulants that increase vegetable productivity by 25–40%, substances that prevent stem and root rot and rust, a special coating that extends plant storage time, and food additives that boost animals' resistance to infectious diseases and their caloric value. removing protein, oil, fat, and other contaminants from waste water in the fields of biotechnology and ecology; Furthermore, the production of detergents, the sorption of radioactive materials and heavy metals, and the immobilization of enzymes all use polylactic acid. [5] Recently, polylactic has gotten a lot of interest since it is a natural material with great biocompatibility, biodegradability, good adhesion, and non-toxic qualities.

Experimental part

Polylactic acid and epoxy resin were melt-mixed in a specialized mill at 130C for 15 minutes to ensure suitability and reactive ability. After that, 5% epoxy resin was melt infused into the mixture. After that, chitosan was combined with epoxy and polylactic acid in a melt after being dissolved in distilled water with 3% (w/v) lactic acid. After being pressed into sheets by being heated to 160C for thirty seconds, the samples were washed in cool water. The samples were heated to a high temperature and annealed for 120 minutes.

Polylactic acid and epoxy resin blends in various ratios have been made and tested. Due to the high temperature of the operation, the mixture's crystallinity in-

creased as annealing time was extended. The 120-minute annealing process increased the thermal stability of the mixture.

While the epoxy groups of the epoxy resin reacted with the -NH groups of the dissolved chitosan, it was found that the epoxy groups of the epoxy resin reacted with the -COOH of polylactic acid. While annealing the mixtures at 80 °C improved their morphology, these reactions improved the mixtures' mechanical and thermal properties. Agricultural practices can benefit from the use of a blend with improved properties.

References:

1. Gregor-Svetec, D.; Leskovšek, M.; Leskvar, B.; Elesini, U.S.; Leskvar, B.; Elesini, U.S.; Vrabč-Brodnjak, U. Analysis of PLA composite filaments reinforced with lignin and polymerised-lignin-treated NFC. *Polymers* 2021, 13, 2174.
2. Jantanasakulwong, K.; Rohindra, D.; Mori, K.; Kuboyama, K.; Ougizawa, T. Thermoplastic elastomer by reactive blending of poly(butylene succinate)

with ethylene-propylene-diene terpolymer and ethylene-1-butene rubbers. *J. Elastomers Plast.* 2015, 47, 215–231.

3. Qi, X.; Ren, Y.; Wang, X. New advances in the biodegradation of Poly(lactic) acid. *Int. Biodegrad. Biodegrad.* 2017, 117, 215–223

4. Thomas, R.; Yumei, D.; Yuelong, H.; Le, Y.; Moldenaers, P.; Weimin, Y.; Czigany,.; Thomas, S. Miscibility, morphology, thermal, and mechanical properties of a DGEBA based epoxy resin toughened with a liquid rubber. *Polymer* 2008, 49, 278–294.

5. Lee, J.; McCarthy, S. Biodegradable poly(lactic acid) blends with chemically modified polyhydroxyoctanoate through chain extension. *J. Polym. Environ.* 2009, 17, 240.

6. Garlotta, D. A literature review of poly(lactic acid). *J. Polym. Environ.* 2001, 9, 63–84.

PEDAGOGICAL SCIENCES

METHODOLOGICAL FEATURES OF INTERACTIVE LEARNING IN THE FORMATION OF FOREIGN COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS

Baidalina A.

Master student

«7M01711-Foreign language teachers training»

Ablaikhan KazUIRandWL,

Almaty, Kazakhstan

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЕТТІЛДІК КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ОҚИТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Байдалина А.

Магистрант

«7M01711- Шет тілі педагогтарын даярлау»

Абылай хан атындағы Қаз ХҚ және ӘТУ

Алматы, Қазақстан

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928206>

Abstract

In this article, the author considers the advantages and features of using interactive technology in a foreign language lesson. According to the research work, the author emphasizes the importance of interactive technology for students, its influence in the field of education today.

Аңдамна

Аталмыш мақалада автор шет тілі сабағында интерактивті технологиясын қолданудың артықшылықтары мен ерекшеліктерін қарастырады. Зерттеу жұмыстарына сәйкес, автор интерактивті технологиясының оқушыларға маңыздылығын, оның бүгінгі күнде білім саласында ықпалы зор екенін атап көрсетеді.

Keywords: *interactive technology, foreign language, communicative competence.*

Тірек сөздер: *интерактивті технологиясы, шет тілі, коммуникативтік құзырет.*

Әрдайым мектепте шет тілін оқытудың негізгі мақсатты : оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту, яғни қарым-қатынас құралы ретінде шет тілін меңгеру болған."Шет тілі" пәні мектепте маңызды рөл атқарады: оқушылардың қазіргі білім деңгейіне барабар әлем бейнесін қалыптастыру үшін жағдай жасау және олардың әлемдік және Ұлттық мәдениеттерге деген қызығушылығын дамыту.

Сыныпта интерактивті формаларды қолданған кезде қолайлы психологиялық атмосфера құрылатындығын, оқушылар сүйікті жемістерінің атауы, түсі бойынша топтар құра алатындығын атап өткен жөн. Балалардың өздері айтады, мәлімдейді, өз көзқарастарын "жақтайды" немесе "қарсы" деп айтады.Бұл формалардың құндылығы мынада: олар балаға өз көзқарасын, пікірін және бағасын білдіріп қана қоймай, сонымен қатар ойын серіктесінің дәлелдерін естігеннен кейін кейде өз көзқарасынан бас тартады немесе оны айтарлықтай өзгертеді. Бұл жерде ақпарат алмасу және өзара қарым-қатынас қана емес, сонымен қатар сәттілік жағдайы қалыптасады. Ал "табыс – оқуға, өзіне деген оң көзқарастың кепілі, белсенді жұмыс істеуге ынталандыру".

Бұл формалардың көпшілігі, егер сабақта мектеп оқушыларының сабақта немесе күнделікті өмірде бұрын алған бастапқы идеялары бар жалпы мәселе талқыланса, тиімді болады. Сонымен қатар,

талқыланатын тақырыптар жабық немесе өте тар болмауы керек. Талқыланатын мәселенің деңгейі тар сұрақтардан мәселенің кең экспозициясына өтуге мүмкіндік беруі маңызды. Сондай-ақ, мектеп оқушыларында бұрын сыныпта немесе күнделікті өмірде алынған алғашқы түсініктер болуы керек.Шет тілін үйрену процесі қарым-қатынас "біржақты" және "көпжақты" болуы мүмкін. Біріншісі мұғалім сұрақтар қояды, яғни оқушыны сөйлеу әрекетіне итермелейтін оқу процесін ұйымдастыруды білдіреді – оқушы жауап береді. Бұл процесс "ынталандыру – реакция" схемасы бойынша жүреді. Мұндай оқытуды ұйымдастыруда фронтальды жұмыс формалары деп аталатындар кеңінен қолданылады.

Сабақта "көпжақты" қарым-қатынасты ұйымдастырған кезде жұмыстың типтік формалары топтық және ұжымдық болып табылады, бұл әр оқушыға өзін белгіленген қызмет түрлерінің толық және тәуелсіз қатысушысы ретінде көрсетуге мүмкіндік береді. Сабақтағы "көпжақты" қарым-қатынас моделінде білім беру процесіне қатысушылар арасындағы қатынастар мен қатынастардың күрделі құрылымы және оқыту "жеке қабілеттерін еркін ашу" ретінде жүзеге асырылады. Сабақ шеңберінде оқытудың интерактивті моделін енгізуге мүмкіндік беретін интерактивті әдістер мен технологиялар мыналар болып табылады: жұпта жұмыс істеу,

ауыстырылатын үштік, шағын топтарда жұмыс істеу, аяқталмаған ұсыныс, "өз атынан сөйлеу", "рөлдік (іскерлік) ойын", "шам", "броундық қозғалыс", "миға шабуыл", "позицияны ұстану", "аквариум", "шешім ағашы", "айналмалы үстел", "үлкен шеңбер", "карусель", сауалнама (бақылау), сюжеттік суреттерді талқылау, тәрбиеші ретінде сөйлеу, жағдайларды ойнату, сахналау, сұхбат, сарапшылар тобының талқылауы, келушіні шақыру, ситуациялық есептерді шешу, ойын жаттығулары, бақылау парағы немесе тест, шағын дәріс, жоба әдісі немесе модельдеу технологиясы (сабақтан тыс жұмыс сияқты), ара әдісі ('jigsaw'), мультимедиялық құралдарды қолдану (компьютерлік сыныптар), ынтымақтастық технологиясы, сабақтар семинарлар (пікірталас, пікірталас түрінде), эвристикалық әңгіме, конференциялар, проблемалық презентациясы бар дәрістер және т. б.

Интерактивті әдістерге сонымен қатар әртүрлі құралдарды қолданатын презентациялар кіреді: компьютерлер, плакаттар, флипчарттар, слайдтар, бейнелер, кітаптар, тақталар және т. б. Сондай-ақ, оқу процесінде сұхбат, топтық пікірталас, эссе, балаларды "тең-тең" қағидаты бойынша құрдастарымен жұмыс істеуге үйрету, клиптер мен бейнефильмдерді қарау және талқылау, түрлі науқандар мен акциялар өткізу сияқты жұмыс түрлері қолданылады. Көріп отырғанымыздай, интерактивті оқыту технологияларының саны өте көп, бірақ әр мұғалім өз тілдік топтарында жұмыс істеудің жаңа түрлерін дербес ойлап таба алады. Сыныпта кіші оқушылармен бірге қолдануға болатын кейбіреулерін талдайық:

Балаларға "Карусель" сияқты жұмыс өте ұнайды. Жұмыс барысында екі сақина пайда болады: ішкі және сыртқы. Ішкі сақина – бұл тыныш отыратын балалар, ал сыртқы сақина – оқушылар әр 30 секунд сайын өзгеріп отырады. Тиісінше, олар бірнеше минут ішінде бірнеше тақырыпта сөйлесе алады және сұхбаттасушыны олардың дұрыстығына сендіруге тырысады. Топтық өзара әрекеттесудің формасы - "үлкен шеңбер", жұмыс үш кезеңде өтеді.

1 кезең – оқушылар үлкен шеңбер құра отырып, орындықтарға отырады. Мұғалім мәселені тұжырымдайды.

2 кезең – әр оқушы 8-10 минут ішінде өзінің мәлімдемесін, рефлексиясын, ақпаратын жеке жазады.

3 кезең – шеңберде әр оқушы осы уақыт ішінде жазғанының бәрін оқиды, топ үнсіз тыңдайды (сынамайды) және әр тармаққа дауыс береді.

"Аквариум" технологиясы – бірнеше оқушы шеңбердегі жағдайды ойнайды, ал қалғандары бақылаушылар болып табылады және не болып жатқанын талдайды. Жұмыстың бұл түрі оқушыларға сыныптастарына сырттан қарауға мүмкіндік береді, яғни: олар қалай байланысады, өз ойларын қалай дәлелдейді және т. б.

"Миға шабуыл әдісі" (миға шабуыл, ми шабуылы, ағылш. 'brainstorming') – әзірлеген Алекс Осборн (АҚШ). Бұл оқушылардың шығармашылық

белсенділігін ынталандырудың бір түрі, берілген мәселені шешудің жедел әдісі ретінде әрекет етеді, онда талқылауға қатысушылар мүмкіндігінше көп шешімдерді, соның ішінде ең ерекше нұсқаларды айтуға шақырылады. Мәлімделген идеялардың жалпы санынан тәжірибеде қолдануға болатын ең сәтті идеялар таңдалады. Кейбір зерттеулер жеке жұмыс жасай отырып, адамдар топта жұмыс істегеннен гөрі жақсы идеялар жасай алатындығын көрсеткенімен, топтағы миға шабуыл топтың барлық мүшелеріне мәселенің мәнін тереңірек түсінуге, сондай-ақ "нәтижелердің ұжымдық авторлық сезімін" құруға мүмкіндік береді.

Жобалық жұмыс "көпжақты" қарым-қатынас түрін модельдеуге мүмкіндік береді, оның нәтижесі оқушылардың өзара оқуы болып табылады. Жоба – бұл оқушылардың өз бетінше жоспарлаған және жүзеге асыратын жұмысы, онда сөйлеу қарым-қатынасы басқа іс-әрекеттің интеллектуалды-эмоционалды контекстіне (іздеу қызметі, журнал шығару, сауалнама, ойын және т. б.) органикалық түрге енеді. Осылайша, шет тілін оқытуда пәнаралық байланыстар жүзеге асырылады, топтағы қарым-қатынастың "тар кеңістігі" кеңейеді, практикалық қызмет түрлеріне кең сенім артылады.

Жобада жұмыс істеу – бұл шығармашылық процесс. Жобаға қатысушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасай отырып, олар үшін жеке маңызды мәселені шешудің мүмкін нұсқаларын іздейді. Оқушылар өздерінің жинақталған білімдерін, дағдыларын оларды пайдаланудың жаңа контекстіне дербес көшіреді. Тиісінше, олар белгілі бір деңгейде шет тілін коммуникативті меңгерудің көрсеткіші ретінде шығармашылық құзыреттілікті дамытады. Сонымен қатар, оқу процесінде оқушылардың шет тілін қолдануы табиғи және еркін, ана тілінде сөйлейтін жағдай жасалады. Бұл жағдайда жобаға қатысушылардан оның назарын оның тілдік формасына емес, мәлімдеменің мазмұндық жағына көбірек аудару мүмкіндігі талап етіледі. Оқушылар жобаны орындау барысында белсенділік танытып, шығармашылықпен айналысады. Жобада жұмыс істей отырып, әрбір қатысушы, тіпті психологиялық тұрғыдан ең белсенді емес және тілдік жағынан әлсіз болса да, тәуелсіздік пен белсенділік, өзіндік шығармашылық пен қиял көрсетуге мүмкіндік алады. Жобалық жұмыс оқушылардың тіл үйренуінің формальды сипатын жоққа шығарады ("білу керек" қағидаты бойынша) және шет тілін оқытудың практикалық нәтижесіне қол жеткізу мақсатында олардың өзара әрекеттесуін күшейтеді. Жобалық жұмыс оқу процесін белсенді және тұлғаға бағытталған етеді және оқытудың жаңа талаптарына толық жауап береді. Ол шет тілін оқыту процесі өзінің негізгі сипаттамалары бойынша шынайы тілдік контексте тілді табиғи меңгеру процесіне ұқсас жағдайлар жасайды.

Жоба бойынша жұмыс белгілі бір ретпен кезең-кезеңімен жүзеге асырылады:

– жоба тақырыбын таңдау және тұжырымдау, ақпарат жинау;

– алғашқы нәтижелерді талқылау және жұмыстың түпкілікті нәтижелерін нақтылау, жұмыстың әртүрлі нысандарында (жеке, жұптық, топтық) жаңа, қосымша ақпаратты іздеу;

– пікірталас, яғни жаңа ақпаратты талқылау және оны рәсімдеу; жобаны қорытындылау және ұсыну.

Кезеңдердің саны жобаның күрделілік дәрежесіне байланысты. Мұғалімнің басшылығымен немесе сабақтан сабаққа дейін белгілі бір тапсырмаларды орындай отырып, оқушылар қажетті ақпаратты жинайды, содан кейін талқылау және оны рәсімдеу өтеді. Оқу процесінің дамуы тілдік емес, мазмұнды (прагматикалық) және семантикалық прогрессияға байланысты жүреді. Ақпарат жинау үшін оқушылар сыныптан "тыс" шығады (көрмелерге, мұражайға, саябаққа, кинотеатрға, кітапханаға, интернетке және т.б.), басқа адамдармен қарым-қатынас жасай алады, тәуелсіздік пен белсенділік танытады.

Әр топ жиналған ақпарат туралы басқаларға хабарлайды (тыңдау, сөйлеу), одан әрі іздеу үшін жаңа импульстар алады (аргументация, пікірталас), топ ішінде берілген ақпаратты (жазу, оқу, сөйлеу) қалай жақсы ұсыну керектігі туралы пікірталас өтеді. Мұғалім кеңесші рөлін атқарады, сонымен қатар аралық нәтижелерді талқылауға қатысады, өз тілектерін, ескертулерін, сұрақтар қояды және т.б. жұмыстың түпкілікті нәтижесі қабырға газеті, шежіре, (фото) альбом, коллаж және т.б. түрінде ресімделуі мүмкін. Жобалар әдісімен оқушылар коммуникативті дағдыларды қалыптастырады: қарым-қатынас серіктестерінің пікіріне шыдамдылықпен қарау, ойларды қол жетімді және қысқаша тұжырымдау; қарым-қатынас мәдениеті; әртүрлі көздерден ақпарат алу, оны заманауи компьютерлік технологиялардың көмегімен өңдеу дағдылары дамиды; шет тілінде қарым-қатынасқа табиғи қажеттіліктің пайда болуына ықпал ететін тілдік орта құрылады. Жұмыстың жобалық нысаны оқушыларға пән бойынша жинақталған білімді қолдануға мүмкіндік беретін өзекті технологиялардың бірі болып табылады. Оқушылар өз көкжиектерін, тілді меңгеру шекараларын кеңейтеді, оны практикалық қолданудан тәжірибе алады, шет тілін тыңдауға және естуге үйренеді, жобаларды қорғау кезінде бір-бірін түсінеді. Балалар анықтамалық әдебиеттермен, сөздіктермен, компьютермен жұмыс істейді, осылайша шынайы тілмен тікелей байланысу мүмкіндігі жасалады, бұл тек сыныптағы оқулықтың көмегімен тілді үйренуге мүмкіндік бермейді.

Интерактивті оқыту технологиялары, дамытушылық оқыту технологиялары ретінде, оқушылардың өзін-өзі жетілдіруіне және өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал етеді. Егер баланың өзін-өзі қабылдауы мен өзін-өзі бағалауының жеткілікті деңгейі болмаса, оның басқа адамдар (сыныптастары, мұғалімдері және т.б.) түсінуіне, сүйіспеншілігіне және қабылдауына қанағаттанбаған қажеттілік сезімі болса, оны жүзеге асыру ерекше қиындық тудырады. Оқу

процесінде интерактивті ойындарды ұйымдастырған кезде балаларға басқа қатысушылармен бірлік сезімін табуға көмектесу керек, өз ойларын нақты түсіндіруге, зерттеу мен талдауды үйренуге, топта және өз бетінше шешім қабылдауға, басқа қатысушылармен қарым-қатынаста ашықтықты дамытуға, сондай-ақ стрессті және олардың қорқыныштарын жеңуге көмектесу керек.

Оқу процесінде ойын технологиясының орны мен рөлі, ойын мен оқу элементтерінің үйлесуі көбінесе мұғалімнің функцияларды түсінуіне және педагогикалық ойындардың жіктелуіне байланысты.

Н.П.Еникеева ойындардың келесі жіктелімін ұсынды:

– басқару мен ұйымдастырудың әртүрлі деңгейлері арасындағы функционалдық байланыстар мен қатынастарды анықтауға негізделген жағдайлар ойналатын іскерлік ойындар;

– кезеңдерді жеңуге арналған ойындар, олардың әрқайсысында белгілі бір танымдық тапсырма орындалатын кезеңдер анықталған кезде;

– импровизация ойындары, онда актерлер негізгі ойын біледі ойынның сюжеттік өзегі, оның рөлінің сипаты және ойынның өзі импровизация түрінде дамиды;

– сценарийі қатаң канон болып табылмайтын кез келген сюжетті орындауға негізделген драмалық ойындар [49].

Ойын – балалар теңдік сезімін және тапсырманы орындауға құштарлық сезімін сезінетін, қуаныш пен құмарлық атмосферасын қалыптастыратын қызықты іс-әрекет – мұның бәрі шет тілін оқыту нәтижелеріне оң әсер етеді. Мұғалім мен оқушының позицияларының өзгеруі интерактивті оқытудың ойын түрлерін қолдану нәтижесінде білім беру процесіне қатысушылардың іс-әрекетінің мазмұнының өзгеруіне әкеледі.

Қорытындылай келе, шет тілінде қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру түсінуден басталады. Содан кейін қажетті лексиканы игеру және оны дұрыс сөйлеу жағдайында қолдану мүмкіндігі бар. Диалогтық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру монологтыққа қарағанда қиынырақ. Сондықтан диалогты дұрыс қалыптастыру маңызды және бастапқы кезеңде ойынды қолдану оңай. Барлық балалар ойынға қосылуы керек. Қарым-қатынас олардың тыңдау дағдыларын қалыптастырады. Ойын барысында балалар рөлдерді өзгертеді. Мұндай ұжымдық жағдайда оқу міндеті шешіледі, белгілі бір конструкцияларды қолдану пысықталады, барлық қатысушылар белсенді және мұқият болуға тырысады. Баланы сабаққа қызықтыру үшін ойын жағдайын жасау керек, онда ол ойын әрекетін орындау үшін бірдене білуі немесе сұрауы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Плеханова Т.Ф. Текст как диалог: Монография / Т.Ф.Плеханова. – Мн.: МГЛУ, 2003. – 251 с.
2. Современный словарь по педагогике / Сост. Рапацевич Е.С. – Мн.: «Современное слово», 2001. – 928 с.
3. Грабчикова Е.С. Формирование коммуникативных умений младших школьников в процессе обучения русскому языку. – Мн.: НИО, 1998. – 168 с.
4. Панова Л. С. Методика обучения иностранных языков в общеобразовательных

учебных заведениях: учебник / Л. С. Панова, И. Ф. Андрийко, С. В. Тезикова и др. – К.: Академия, 2010. – С. 84-103

5. Гальскова Н. Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учебное пособие для студентов / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – С. 203-207.

6. Елизарова Г. В. Культура и обучение иностранным языкам / Г. В. Елизарова. — СПб.: КАРО, 2005. – 80 с.

AN EFFECTIVE TEACHING TOOL IN BIOLOGY LESSONS**Khodzakhmedova F.***South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent.***БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ТИІМДІ ОҚЫТУ ҚҰРАЛДАРЫ****Хожахмедова Ф.Д.***Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент.*<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928227>**Abstract**

During the 21st century, globalization, modernization and improvement of the quality of education, there has been a change in the direction of biological education, its developmental activities have become more clearly defined. The problem of student development is one of the most difficult in psychological and pedagogical practice. The solution to this problem largely depends on what results the teacher strives for in his work. Teaching methodology is one of the priority areas in teaching biology. This implies the improvement of the methodology of teaching the biology course and determines the teacher's choice of teaching technology.

Аннотация

21 ғасыр жаһандану , жанғырту, білім сапасын арттыру кезеңінде биологиялық білім беруде де мақсатты бағыттың өзгеруі орын алып, оның дамушы қызметі нақтырақ айқындала бастады. Студенттерді дамыту мәселесі психологиялық-педагогикалық тәжірибедегі ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мәселені шешу мұғалімнің өз жұмысында қандай нәтижеге бағытталғанына байланысты. Биологияны оқытудағы басым бағыттардың бірі оқытудың тәсілдері. Бұл биология курсының оқыту әдістемесін жетілдіруді болжайды және мұғалімнің оқыту технологиясын таңдауын анықтайды.

Keywords: *computer technologies, biology, quality of education, multimedia, presentation.***Кілт сөздер:** *компьютерлік технология, биология, білім сапасы, мультимедиа, презентация.*

Кез келген педагогикалық технология ақпараттық технология болып табылады, өйткені оқытудың технологиялық процесінің негізі ақпаратты қабылдау және түрлендіру болып табылады. Компьютер ақпаратты өңдеудің, сақтаудың және ұсынудың әмбебап құралы ретінде біздің күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналды. Ақпараттық ағындардың ұлғаюы ақпаратты өңдеу мен түсінудің жаңа деңгейін, оны ұсынудың жаңа әдістерін жылдам және тиімді игеруді талап етеді. Компьютерлік оқыту технологияларының негізгі термині компьютерлік технология болып табылады. Компьютерлік (жаңа ақпараттық) оқыту технологиялары – бұл ақпаратты дайындау және білім алушыға беру процесі, оны жүзеге асыру құралы – компьютер. Қазіргі білім беру үдерісін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданбай, дәстүрлі

құралдар мен оқыту әдістерін АКТ құралдарымен үйлестіріссіз елестету мүмкін емес. Бұл технологиялар білім беруді даралау мен саралауға кең мүмкіндіктер береді, АКТ әртүрлі пәндерден есептерді шешу кезінде ақпаратты өңдеудің заманауи құралдарын, соның ішінде аудиовизуалды пайдалану арқылы пәнаралық байланысты тереңдетуді қамтамасыз ететін оқу процесінің барлық деңгейлерін интенсификациялауға әкеледі.

Оқыту процесінде компьютерлік технологияларды қолдану мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің өсуіне әсер етеді, сонымен қатар мұғалімнің жұмысын жеңілдетеді: тапсырмаларды, тесттерді таңдау, білім сапасын тексеру және бағалау, сол арқылы қосымша тапсырмаларды орындауға уақытты босатады. Сабақта (материалдар электронды түрде алдын ала дайындалғандықтан)

АКТ-ны пайдалана отырып сабаққа дайындалу кезінде компьютер мұғалімнің орнын алмастырмайтынын, тек оны толықтыратынын ұмытпауымыз керек. АКТ-ны қолданумен сабақтың құрылымы бірқатар себептермен анықталады:

оқу пәнінің ерекшелігі;

белгілі бір сабақтың мазмұны;

ақпараттық технологияның аппараттық құралдарымен байланыстылығы;

бағдарламалық құралдардың дидактикалық мүмкіндіктері;

электронды оқу құралдарының түрі мен сапасы;

ресурстары және мұғалімнің АКТ құзыреттілігі.

Ақпараттық технологияны пайдалана отырып сабақты дамыту тек электронды ресурс болған жағдайда ғана мүмкін болады. Оларды пайдалана отырып сабақты жоспарлау кезінде мұғалім дидактикалық талаптарды сақтауы керек, оған сәйкес:

оқу процесінде осы ресурсты пайдаланудың педагогикалық мақсатын нақты анықтау;

оның қайда және қашан қолданылатынын көрсету;

таңдалған ресурсты басқа оқу құралдарымен үйлестіру;

оқу материалының ерекшеліктерін, сыныптық ерекшеліктерін, жаңа ақпаратты түсіндіру сипатын ескеру.

Электрондық білім беру ресурсы – электрондық цифрлық нысанда ұсынылған және құрылымын, пәндік мазмұнын және олар туралы деректерді қамтитын білім беру ресурсы. ЭББР оқу процесінде пайдалану үшін қажетті деректерді, ақпаратты, бағдарламалық қамтамасыз етуді қамтуы мүмкін.

ЭББР келесі мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған білім беру құралы болып табылады: техномультимедиялық құралдарды тарту арқылы білім беру ақпаратын беру; интерактивті әрекеттесу кезінде пайдаланушыға кері байланыс беру; оқу нәтижелері мен оқудағы ілгерілеуді бақылау; оқыту және тәрбиелеу үшін ақпараттық және әдістемелік процестерді автоматтандыру қарастырылған. Мультимедиа – адамның компьютермен әртүрлі табиғи тасымалдаушылар: дыбыс, бейне, графика, мәтіндер, анимация арқылы байланысуына мүмкіндік беретін аппараттық және бағдарламалық құралдар кешені. Оқу процесіндегі мультимедиа компьютерлік бағдарламалармен (жүйелермен), электронды оқулықтармен, өзіндік жұмысқа арналған әртүрлі тапсырмалар түріндегі компьютерлік модельдеумен, сабақтың әртүрлі кезеңдеріндегі оқу-танымдық тапсырмалармен, компьютерлік оқу ойындарымен, білім беру веб-беттерімен ұсынылады.

Презентациялар – бұл анимация, аудио және бейнеклипер, интерактивті элементтерді қамтуы мүмкін электронды диафильмдер. Презентацияларды жасау үшін Power Point немесе Open Impress сияқты бағдарламалық құралдар қолданылады. Бұл компьютерлік құралдарды кез келген мұғалім мен

студент жасай алатындығымен қызықтырады. Презентациялар студенттік жобаларды ұсыну үшін де белсенді қолданылады. Презентацияны пайдалану студенттердің шығармашылық әрекеті мен жеке тұлғаның психологиялық өсуіне, дербестігін дамытып, өзін-өзі бағалауды арттыруға арналған жағдайлар шеңберін кеңейтеді.

Дидактикалық материалдар – электронды түрде, әдетте doc, txt пішіміндегі мәтіндік файлдардың қарапайым жинағы түрінде берілген және логикалық құрылымға біріктірілген тапсырмалар, диктанттар, жаттығулар жинақтары, сондай-ақ рефераттар мен эссе үлгілері, гипермәтін. Бағдарлама- дидактикалық материалдар ретінде қызмет етеді және шешімнің орындалу барысын қадағалап, қателер туралы есеп бере алады. Виртуалды эксперимент жүйелері – тыңдаушыға «виртуалды зертханада» эксперименттер жүргізуге мүмкіндік беретін бағдарламалық кешен. Олардың басты артықшылығы - олар тыңдаушыға қауіпсіздік, уақыт сипаттамалары және т.б. себептермен шын мәнінде мүмкін болмайтын эксперименттер жүргізуге мүмкіндік береді. Мұндай бағдарламалардың негізгі кемшілігі - оларға енгізілген модельдің табиғи шектеулері, олардан студент өзінің виртуалды экспериментінің шеңберінде өте алмайды. т.б

Олардың басты артықшылығы - алынған нәтижелерді жылдам, ыңғайлы, бейтарап және автоматтандырылған өңдеу. Негізгі кемшілігі – субъектінің шығармашылық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндік бермейтін жауаптардың икемсіз жүйесі.

ЭББР сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдануы мүмкін. Оны сыныптан тыс уақытта да қолдануға болады және бұл оқуды толық етеді. Электрондық білім беру ресурстары мұражайға виртуалды барудан зертханалық экспериментке дейін үйде әлдеқайда құнды практикалық жаттығуларды орындауға және өз білімін, дағдыларын қалыптастыруда дереу тексеруге мүмкіндік береді. Үй тапсырмасы толыққанды, үш өлшемді болады, ол үш өлшемді голографиялық кескіннен сапасыз фотосурет сияқты дәстүрліден ерекшеленеді. Бірақ сабақта ЭББР ді қолданудың қауіп-қатерлері де бар екенін атап өткен жөн, атап айтқанда:

сапасыз ЭББР-дің болуы, оқу тапсырмаларының есебінен ЭББР-ді пайдалануға деген ынта-ықылас емес, өз алдына мақсат ретінде;

білім алушының іс-әрекетін ұйымдастырудың тиімді құралдары (мысалы, сабақ уақытын ұтымсыз пайдалану), мұғалімнің әртүрлі әдіс-тәсілдерді үйлестіруге дайын еместігі,

ЭББР икемді және өзгермелі пайдалануы; білім беру ордасының техникалық мүмкіндіктерінің жеткіліксіздігі.

ЭББР пайдалану кезінде оқушылардың денсаулығын қамтамасыз ету өте маңызды. Денсаулықты сақтау талаптарына сәйкес студенттердің оқу үдерісінде техникалық оқу құралдарын үздіксіз пайдалану ұзақтығы:

оқу такталары мен экрандарда статикалық кескіндерді қарау – 25 минут;

теледидар көру - 30 минут;

оқу тақталарында және шағылысқан жарқырау экрандарында динамикалық кескіндерді қарау - 30 минут;

жеке компьютер мониторында және пернетақтада суретпен жұмыс – 25 минут;

аудиожазбаны тыңдау – 25 минут;

құлаққап пенде аудиожазбаны тыңдау – 25 минут.

Көру жүктемесіне байланысты техникалық оқыту құралдарын пайдаланғаннан кейін көздің шаршауын болдырмайтын жаттығулар кешенін, ал сабақтың соңында жалпы шаршауды болдырмау үшін дене жаттығуларын орындау қажет.

Қарапайым мағынада биология - бұл тіршілік және тірі денелердің дамуы туралы ғылым. Биология пәнінің мазмұны студенттерді, оқушыларды баурап алады, бірақ оқытылатын материалды жақсы қабылдау үшін жоғары сапалы көрнекі сүйемелдеу қажет. Оқытудың көрнекілігі дидактиканың негізгі қағидаларының бірі болғандықтан, білім алушылардың байқағыштығын, зейінін, сөйлеуін, ойлауын дамыту үшін қажет. Сондықтан оқу-тәрбие үрдісінде көрнекі оқыту құралдарын пайдалануды басты міндетім деп есептеймін.

Әмбебап білім беру ресурстарын (Word, Excel, Power Point және т.б. өз білім ресурстарын құруға арналған) пайдаланатын сабақтар, яғни мұғалімнің ерекшеліктерін ескере отырып әзірлеген сабақтарды ең қызықты және тиімді сабақтар деп есептеймін. Мұндай сабақты құру барысында

мұғалім-дамытушының білімі, дағдысы мен тәжірибесі ғана емес, оның жан дүниесінің бір бөлігі де салынған бірегей білім беру ресурсы пайда болады. Дәл осы сабақтар студенттер үшін ең қызық, ең тиімді болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Усольцева Л.В. Комплексное использование средств обучения в процессе методической подготовки будущих учителей биологии в контексте проблем перехода к профильному обучению: Современные проблемы науки и образования//2009.

2. Беспалько С.Н. «Слагаемые педагогической технологии»; С.Н.Беспалько:М., 1999. – 238 с.

3. Лысенко М.А. «Информационные средства обучения в биологическом образовании / Экологическое и биологическое образование»: методология, теория и методика обучения. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007.

4. Беспалько С.Н. «Программированное обучение. (Дидактические основы.)» М., Высшая школа -19980. 297с.

5. Готлиб П «Компьютеру дидактическое обеспечение; Информатика и образование»//М., 1998.

6. Использование микропроцессоров и видеотехники в зарубежной школе. Научно-реферативный сборник. М//Наука, 1995.

FORMING FLEXIBLE SKILLS OF STUDENTS**Shadek Nurtilek***Master student of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Kazakhstan, Almaty*<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928259>**Abstract**

In the article, the issues of the development of soft skills among students of senior classes are considered. Soft skills are universal personality skills. The concept of "soft skills" can be described in terms of general trends in personality development. There are certain development conditions for this. Conditions for the formation of soft skills are a happy family situation, the organization of the educational process, digital competence, and the development of communication skills. Soft skills are one of the criteria for the effectiveness of academic and professional activity of a person. The presence of developed skills largely determines the success of a person. The use of this information in the process of learning at school can have a positive impact on the development of the student's personality. The conclusion about the special conditions for the development of soft skills in children of senior school age.

Keywords: *soft skills, universal skills, high school students, school, competences, creativity, communication*

Currently, prestigious organizations such as the Center for Curriculum Design, the World Economic Forum, and the Organization for Economic Development and Cooperation identify the influence of several global trends that significantly affect changes in society based on independent research. Among them, the most important and common trends are: firstly, the rapid pace of changes in living conditions and world conditions. Secondly, the constant and continuous development of technologies and society determines the change of the professional field to a significant extent. Accordingly, these trends set requirements for the quality of people necessary for effective service in the context of ongoing changes, which is primarily characterized by soft skills.

The increase in the need for social or flexible skills can be explained primarily by today's increasing penetration of the economy and labor markets, and the increasing demand for competent employees with social and intercultural skills. As the world's economies become more interconnected, multiple language and intercultural skills are becoming increasingly important on a global scale. That is why the development of these skills is not only a trend in modern education, but also demands the elaboration of its structural content.

"Flexible skills" is a relatively new term (these skills are also called soft or transitive skills). Unlike

"hard skills", which are directly related to the qualifications and professional competences of the graduate, soft skills are universal, non-specialized and often related to personal qualities and social skills. Today, flexible skills are aimed at responding to the successful professional and scientific, life adaptation of graduates of higher education institutions and young scientists.

Today, due to global trends, the professional field is also undergoing qualitative changes. Employers are demanding from professionals well-developed flexible skills (soft skills) that help them to adapt to rapidly changing conditions and effectively implement professional activities. T.A. Yarkova, I. I. Cherkasova emphasizes that these skills are an important educational result, therefore she concludes that it is necessary to organize their targeted development within the educational process. According to D. Tataurschikova, as the specialist moves up the career ladder, he begins to use soft skills in his work in large quantities, and professional skills - hard skills - are not as important as before.

The vast majority of foreign scientists define flexible skills as a group of personal qualities, skills, emotional intelligence, personality attributes, etc. widely considered as a set. Among them, skills are defined as universal skills important for professional activity, and we can see their full content in the following table (table 1).

Table 1

Content of description given to soft skills:

№	Authors	Reference Contents
1	L. K. Raitskaya, E. V. Tikhonova	Soft skills - a set of non-professional skills, personal qualities and attributes that are in demand in the labor market for the effective implementation of professional competence
2	L. K. Salnaya	Soft skills - use other components of the individual: "a combination of certain personal qualities, emotional intelligence, communicative competence that allow a specialist to achieve professional success. It has the priority to help a person effectively solve the situations that arise at the workplace and to expand the area of his employment.
3	L. H. Lippman, R. Ryberg, R. Carney, A. Christine	Soft skills are a set of several other, multi-dimensional components of an individual, that is, skills, competence, behavior, facilities, personal qualities that allow people to navigate effectively in their environment, work with others, perform their work effectively, as well as achieve their goals. wide set
4	E. Dall'Amico, S. Verona	Soft skills are non-specific and closely related to personal qualities and dispositions (confidence, discipline, self-management), social (communication, teamwork, emotional intelligence) and management abilities (time management, problem solving, critical thinking).
5	V. Shipilov	soft skills are socio-psychological skills that can be useful and necessary for a person in many life situations
6	A. Yarkova, .I. Cherkasova	Soft skills are described as follows: these are universal skills that are important and necessary for successful professional and life self-determination of people, regardless of professional field or profession.

Based on the considered definitions, the following characteristics of soft skills can be divided:

- Soft skills are not just skills, but a wide set of qualities (personal qualities, intellectual features, facilities, skills, etc.) related to the implementation and development in life and professional activities.

- Soft skills are understood as personal qualities, universal skills, non-professional and acquired skills that affect the efficiency of human activity.

- They are not related to the specifics of professional activity, i.e. soft skills are common to various types of professional activity.

M. E. Volkova says that they are not only necessary in real life situations, but also important for the activity of any specialist, dividing "soft skills of communication, leadership, teamwork, need, public speaking, "thinking" and others" [1]. He says that acquiring only professional skills does not help a specialist to fully realize himself, and that well-developed soft skills are necessary.

Foreign scientists L. H. Lippman, R. Ryberg, etc. when defining the concept of "soft skills" in their work, they pay attention to their goals and importance - why and why a person needs them, first of all, because they enable success in work and life; secondly, it is explained by the fact that it is used in solving a wide range of tasks related to professional self-identification, development, and problem solving, as well as being highly valued by employers.

If we compare social skills with traditional practice, it is first of all combined with functionally im-

portant qualities. Because operationally important qualities are "the quality of an individual that affects the effectiveness of the types of activities and forms of activities performed by a professional and is manifested through them". From the point of view of duty, the specialist solves two groups of tasks: professional and individual tasks of professional formation and implementation. Accordingly, a person can perform two types of activity - professional.

Professional activity is aimed at solving the following tasks: creation and acquisition of consumer value, satisfaction of individual needs of the labor subject, as well as development and improvement of a professional.

Professional activity is aimed at forming, developing and implementing the activities of an individual and a professional. It includes the solution of two tasks: professional development (development of professional abilities, motivation, etc.) and career development (growth and preservation of social and professional status).

Based on the analysis of the content and types of flexible skills, they can be included in the group of generally important professional qualities, and some of them in the category of meta professional (qualities related to self-development management). Because if we look at flexible skills from the point of view of tasks, they solve the general tasks of professional activity, and therefore are among the important operational qualities. In addition, the knowledge, skills, abilities and personal qualities acquired by a person in the process of development and training are important conditions that are

formed on the basis of competence. That is why, from this point of view, there are views that flexible skills can be a component of competence.

Now, if we focus on the types of grouping of flexible skills, we can see different views of research scientists:

1) V. Shipilov divides soft skills into the following groups:

- Basic communication skills - teamwork, negotiation, self-introduction, presentation, basic sales skills, public speaking, result orientation, business letter, client orientation.

- Self-management skills - emotion management, stress management, self-development management, planning and goal forecasting, time management, energy, enthusiasm, initiative, perseverance, reflection, use of feedback.

- Effective thinking skills - systematic thinking, creative thinking, structural thinking, logical thinking, searching and analyzing information, developing and making decisions, project thinking, tactical and strategic thinking.

- Management skills - performance management, planning, assigning tasks to employees, motivating, monitoring the implementation of tasks, mentoring (employee development) - mentoring, coaching, situational management and leadership, conducting consultations, giving feedback, project management, sending.

2): Tsybalyuk A. E., Vinogradova V. O. It includes the following contents:

Soft skills, focused on the person himself: managing his emotions, managing his development, self-education, self-regulation, etc. b.

- Soft skills aimed at other people:

- communication skills, teamwork and leadership skills, negotiation, empathy, etc. b.

- Soft skills, broad thinking skills aimed at solving general professional tasks (critical, strategic, systematic, etc.), problem solving, responsibility, decision-making, aptitude, performance, etc. b.

In addition, the authors propose the definition that soft skills are operationally important qualities that do not depend on the specifics of professional activity, but affect its effectiveness in solving general professional and meta professional tasks.

4) S.N. Scientists, led by Batsunov, classify into four groups:

- Basic communication skills or communication literacy (ability to listen, persuade and prove, negotiate, make presentations, speak in public, self-introduction, teamwork, result-oriented, business letter, etc.);

- Self-management skills that help to effectively control one's situation, time, processes (emotions, stress, self-development management, planning and goal forecasting, time management, energy, enthusiasm, initiative, perseverance, reflection, use of feedback);

- Effective thinking or intellectual thinking skills (systematic, creative, structured thinking, search and analysis of information, development and acceptance of decisions), responsible for managing the process in the mind, which help to systematically organize one's life and work;

- Management skills or foresight management (execution management, planning, setting tasks, motivation, monitoring the implementation of tasks, managing projects, changes), they are able to plan, motivate, implement their own changes, etc. b. responsible for management.

S.N. Based on research, Batsunov determines that traditional methods of training (lectures, seminars) are less effective in developing skills, and active and innovative methods of training (cases, simulations and projects) are more effective in developing "flexible" skills. Especially in language lessons, including foreign language lessons, adding dialogic forms of tasks; the use of exemplary video materials from the lives of professional and simply successful people; adding texts containing interesting information about career-related vocabulary, time management, personal growth; modeling of professional communication skills: speaking with a report, writing articles, etc. In particular, public speaking, which has never lost its relevance, is one of the most effective forms of presenting one's research results to the scientific community and showing readiness for cooperation. Language classes do not only develop speaking skills; Here, in addition to being able to show eloquence, body language, enthusiasm, and the ability to attract the attention of the audience, it is emphasized that it is possible to develop the skills of composing a speech text so that it is interesting and understandable not only for specialists, but also for all interested parties. In our opinion, the main advantage of this is the ability to work in two linguistic cultures, that is, the ability to develop a mindset and tolerance.

In our opinion, it is known that communication skills or communication skills form the main priority of social skills in any society. It has not lost its value even when it strives to develop in accordance with the world educational space and preserve its own image in accordance with cultural and historical values in order to form a national identity. In addition, the professional profile of many professions (especially the "person-to-person" group) is becoming one of the main criteria for the demand of young professionals in the labor market. In this regard, graduates with developed social skills, even with simple professional education, have a high chance of successful employment. Many employers emphasize that it is easy to improve professional competence by focusing on specific job duties of a young professional, and social skills can be a big obstacle if they are not sufficiently developed after graduating from the university. Here, the most important thing is to pay attention from a pragmatic point of view, that is, to understand that a young person who cannot communicate may not be an effective communicator in the future due to his personal characteristics.

In conclusion and based on the research work of scientists above, we can make the following conclusion:

1. Soft skills is not a synonym of skills, but a broader concept.

2. Soft skills are understood as a set of characteristics of personal qualities, intellectual features, socio-psychological skills, universal skills, non-professional and acquired skills.

3. Soft Skills have a great impact on the effectiveness of a person's professional, social, and personal life activities.

4. Not related to the specifics of professional activity, but is the same for different types of professional activities.

5. Formation and development of flexible skills of students is the main indicator of adaptation in the conditions of today's demands and rapidly changing society.

References:

1. Ermakov D. S., Aamantay Z.A., Learning and development of "flexible" skills as a psychological and pedagogical problem. materials of the International Scientific and Practical Conference "Education and

Psychological and Pedagogical Science: Systemism, Succession, Innovation", devoted to the 110th anniversary of the birth of Academician T.T. Tazhibaeva - Almaty: Kazakh University, 2020. - P.17-19.

2. Tsybalyuk A.E., Vinogradova V.O. Psychological content of soft skills // Yaroslavsky pedagogic journal. - 2019 - No. 6 (111). - s. 120-127.

3. L.R. Gazizulina. Development of soft skills in the course of foreign-language preparation of graduate students. Vestnik of the University of Nizhny Novgorod. n.i. Lobachevsky. series: social sciences, 2019, No. 4 (56), S. 275–279

4. KS Yermeev. Directions for improving educational work with students in the context of digital transformation of society

PENALTIES AND INCENTIVES IN THE SCHOOL REGULATIONS OF THE BULGARIAN AND GREEK EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN VARNA OF THE 70s OF THE XIX CENTURY TO THE 20s OF THE XX CENTURY

Veselin Dimitrov Mihalev

Ph.D

Varna Free University „Chernorizetz Hrabar”

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928275>

Abstract

The problem of the application of the system of penalties and incentives in the Bulgarian and Greek schools in Varna is not sufficiently researched in the scientific and pedagogical literature, because of that, in some school regulations are given only penalties to students, and the incentives are hardly affected. In the current post is made an attempt for the source of knowledge in pedagogical research of archival historical documents in the Bulgarian language and in the Greek language, proving the school's practice of educational institutions surveyed penalties and incentives of the students. The study aims to outline, on the one hand, the scope of the diversity and, on the other hand, the various forms of educational impact associated with their application during the researched period.

Keywords: encouragement, punishment, school, teacher, students, teaching, disciplinary regulations, discipline.

*„The best remedy of education is the hope of reward and the fear of penalty”
Sava Dobroplodni*

1. INTRODUCTION

The first written school regulations that regulate issues relating to penalties and incentives in the Bulgarian schools and in the Greek schools in Varna date back to the beginning of the 70s of the XX century. They are developed by teachers and members of school boards. Their introduction is the result of a conscious need of regulated rules and prohibitions in order to improve the school order. To achieve the aims of the pedagogical research, instruments were applied to which are generally accepted in the context of pedagogical methods in historiography – archiving method, facta – graphic method, history of our birthplace method and research of school documentation relating to the activity of the educational institutions in Varna during the period.

2. PENALTIES AND INCENTIVES IN BULGARIAN SCHOOLS

An important means of educational impact on students' behavior in the public – church Bulgarian school

in Varna in 70s of the XIX century are „**falagata**” and „**penalty plates**” with inscriptions: „*liar*”, „*thief*”, „*disturber*”, „*fool*” and „*careless*”. The use of „**falagata**” as an attribute of education appears to be primarily mean for impact. The punishment of public - church students by „**falagata**” bears the mark of medieval strictness. This simple and terrible thing often strikes genuine horror and it is used for tying the feet of the student who is beaten. For the fear of its applying the public - church students in Varna sincerely share: „*When we looked at it - „falagata”, it was creeping us out*” (Cerov, 1914: p. 9). The student who is punished by his mutual teacher depending on the severity of the misconduct must stand with hanging „**penalty plate**” on his neck for a certain time, facing students and in many cases he is escorted by his classmates around the streets of the city. According to I. Cerov, this punishment has a strong impact on personality education of adolescents.

In his pedagogical activity the teacher Sava Dobroplodni harshly condemns the fight as a penal mean and he is convinced that: „*the best remedy of education is the hope of reward and the fear of penalty*”. For the

penalties which are taken and associated with providing of discipline of the mutual students in Varna, he explains: „it was not allowed to outrage because they were observed and punished by overseer" (Cerov, 1914: p.9).

For the impact of penalties to guilty students he is deeply convinced that the teacher must observe certain pedagogical measure: „Neither penalties shall not destroy them, nor shall make them as cattle". S. Dobroplodni raises his view of the upbringing with the words: „the best system for the nurture and upbringing is when man use sweet speeches and nonviolent means." Despite his confidence in it, he never stops asking himself rhetorical question: „but if only they can tame the hard and sturdy character of children?" (Dobroplodni, 1852: p.70).

In 1862/1863 for the first time in mutual Bulgarian school in Varna he introduces **three grades** in the scale of the assessment of the behavior of the students: „**reprehensible**", „**lower**" and „**commendable**" which along with the conducting annual examinations and awarding the best with incentive rewards are part of those classical forms that he leaves as the pedagogical heritage. The placement of the highest mark for behavior of mutual students - „**commendable**" by its nature is seen as a kind of encouragement to students, who according to his requirements must „**with zeal come to school**". With the applying of class - lesson organization of training in the Bulgarian school is introduced **four - grade** scale to assess the behavior of the students by their teachers: „**reprehensible**", „**low**", „**medium**", and „**commendable**" (Tonev 1962, p.135). The behavior of students, assessed as „**commendable**" is considered the highest level of incentive.

The assessment of the behavior of the students attending in the school practice of class (high school) educational institutions in Varna by the end of the XIX century. There are certain requirements for their behavior and humility, which are recorded in the school regulations.

In the end of the XIX century in the school regulations of the Varna State High School for girls „Marie Louise" and in the Varna State High School for men „Ferdinand I" introduce **six - grade** scale for evaluating the behavior of high school students: „**exemplary**", „**commendable**", „**good**", „**medium**", „**reproached**" and „**bad**" (GVDDG, 1897: p.178, GVDMG, 1897: p.34). In a comparative analysis of the behavior of high school students from the first grade of the Varna State High School for girls "Marie Louise" during the period of 1897/1898. is established following result from the evaluation of their behavior: „**exemplary**" - 50 %, „**commendable**" - 18 %, „**good**" - 18,4 %, „**medium**" - 7,8 %, „**reproached**" - 3,5 %, and „**bad**" - 2,3 %.

Research of school documentation during the period of 1909/1910 shows the behavior of boys in the Varna State High School for men "Ferdinand I" is assessed in five - grades scale: „**exemplary**" - 67%, „**commendable**" - 17%, „**good**" - 11%, „**medium**" - 2%, „**reproached**" - 3 % (GVDMG, 1910: p.34).

In the disciplinary regulation from 1906 of the Varna State High School for girls „Maria -Luisa" is

manifested a negative behavior of students and it is provided for imposing the most severe disciplinary measure „**expulsion**" by giving parents of punished school girls a chance to appeal against the decision of the teachers' board in front of the Ministry of public enlightenment (GVDDG, 1906: p.28, 57).

Students who have mastered the course material, during the conduct of the annual exams in front of their parents and public are granted a certain type of incentive rewards – *books and small pictures*. Some of those classical forms represent eternal inherently pedagogical heritage and allow their applying in modern educational practice of the contemporary Bulgarian school.

A form used for education and stimulating the „diligence" and the moral qualities of mutual students in Varna in 70s of the XIX century is the awarding of medal „**order of praise**", which is a type of incentive reward. Most of the diligent students are given **diplomas** with inscriptions: „*diligent*", „*gentle*" and „*reasonable*". The Diploma as distinctive sign is given as incentive to award student as to serve as an example to the others. The names of the best students and those who „**with zeal come to school**" are given special „**tables of honor**".

The teacher, according to S. Dobroplodni, must know the individual characteristics of each student and he must approach to each student differently. In 1863/1864, 12 students of the Class Bulgarian school receive awards for „*humility and good conduct*" from the head teacher S. Dobroplodni. In the determination of this application he pays particular attention if the student comes to school with „*zeal*". Indicative in this aspect is the fact that in 1874 in Varna Class School „*St. St. Cyril and Methodius*" at the end of the annual exams the student Radi Petrov receives certificate stating: „*Award for success, good behavior and humility - 1874*".

For the principle of the applying of the incentive awards Dobroplodni convinced writes: „*Awards must be such, so they do not make students stupid, proud and so on*". According to him, the teacher should always awards kindness and punishes evil. But any „*reward or punishment should be done with righteousness, let no one be favored. Dignity and sanity must be hailed and rewarded. And when the teacher gives reward and punishment he must be fair*" (Dobroplodni, 1852: p.71-73). His philosophy for education of adolescents comes down to the ability to attract their love and to teach them in virtues as reverence and respect, but not in fear because of the punishment itself but the consciousness and belief that this will make them better. His outlooks on education of students are found in his thoughts: „*The teacher should always rewards good and punishes evil*".

The praise of the students in front of their parents and the public is a kind of encouragement which in particular way is directed to classmates and attending at the annual exams. In this aspect in commendation of the „superior" Varna's students, who are taught in the Bulgarian Class School, S. Dobroplodni reads their names in front of an audience at the end of the annual exams, which has a strong disciplinary effect on promoting of the student personality.

3. PENALTIES AND INCENTIVES IN GREEK SCHOOLS

The main mean of ensuring order and discipline in the public - church Greek schools in Varna in 70s of the XIX century as well as in Bulgarian schools is „**falagata**”. This fact proves that the body punishment in these schools are not forbidden as well. There are many memories proving that it is used as a tool for body punishments and as a mean for re - education: „*Falagata was suspended and was hanging over above the heads of the children, more threatening even than Sword of Damocles*” (IVAD, 1914: p.57). From this text it is known that its use by teachers as an „attribute” is the only correctional mean.

Proofs of applying of this body punishment in the Greek public - church schools in the second half of the XIX century are memories of Varna’s citizens, contemporaries of the Greek public - church enlightenment, published in the „Announcements of Varna archeological association”. They share: „*Writing in Greek schools is usually after the Psalter with translation in Greek: „Start my hand good, write good letters not to be beaten and to be grounded and fall in falagata. Winter time, every morning, the students wore a piece of wood for the stove and when they went home every night, they recited in Greek language: "I honor my father with dedication, I respect my mother, I am obedient for each order of my first brother, my sister and my father. Love each other, be God - fearing, respect the King, show reverence to priests. A person who is illiterate is a fruitless tree. The teaching is more valuable than gold and silver. Good night, benign master of us. And tomorrow who does not came early, to small ones - 12 rods, to the big ones - 24, to the protoshol¹ - 48 and two more on top for the felicitation. All fifty. Amen*”.

Ensuring the order and the discipline of the students in the Greek schools in Varna is a part of the duties of the Greek teachers. Any their offence is sanctioned with the appropriate penalty. Student who with his actions violate the established order, receives „**penalty plates**” with inscription: „*chatter*”, „*sloppy*” and „*disobedient*”. Other applicable **penalties** associated with the negative behavior of the students in the process of self - teaching organization boil down to: *relocation of student in the lower group, punished student copy parts of a book and writing down the name of a student at the „Board of dishonor*”. Those penalties applied in the Greek mutual schools contribute to forming qualities and virtues in adolescents - humility, wisdom, and diligence and their implementation aims ridiculing their negative actions.

In the 70s of the XIX century for the first time in the school's practice of the classrooms of the Greek educational institutions, like Bulgarian educational institutions, is introduced **evaluation of behavior** for the students. There are many cases in which students do not come for the annual tests because of various reasons

and it affects to the assessment of their behavior, which is valued as „*bad*”.

The school tutor Y. Floris² in 1864 reports for negative behavior shown by the Greek students from the initial grades in extended report which is translated from Greek to Bulgarian. In it he shares with concern for the problems associated with their negative behavior: „*I Can express my dissatisfaction with the fact that on these annual exams, we have students who do not wish to appear for one reason or another, whose conduct will be announced in the beginning of the following year as "poor" and to be known by all, that school is not a place for entertainment but a place where knowledge and personality are formed*” (ΔΑ-Βάρνη, 82 κ ωπ. 1 α. ε. 25, 1-3; 7-8).

In 1891 Haralampos Lambridis³ - headmaster of the Greek three - grades school for man, he also shares about existence of personal problems in the relationship between boys and these problems are a consequence of their negative behavior. From the exported information in his report to the members of the Greek community and the school board it is clear that according to him, students from the second grade admit absences which are result of inaction and passivity of their parents. It is also dictated by their unwilling to hear negative assessments about the behavior of their children. As a result, he takes cardinal measures and he aims to improve the discipline of some students who he reports for in his report to the school board. He says: „*For proper "treatment" I offer quite "effective drug" and I mean total termination of the training of the students in the second grade, although I realize that some students with excellent behavior and morals will be turned into victims, but for the sake of the overall improvement of discipline I'm ready for such a step*”.

In the early years of the XIX century the whole organization of training in the Greek educational institutions (mutual, initial and class) in Varna is governed by an important prescriptive document from 31. I. 1901 whose content is translated from Greek language to Bulgarian language and it is titled: *Πειθαρχικός των Βάρνη κανονισμός εν Ελληνικών Σχολών* (Disciplinary regulation of the Greek schools in Varna), containing 47 articles and also it is signed by the Varna Greek municipality and the Board of the Greek Trustees of the Greek schools. Its introduction into the school practice is dictated by the conscious need to impose clear regulations that govern certain obligations of students and if they are not met, they impose certain disciplinary sanctions.

This regulation manages placing of the **annual assessment for behavior** of students which according to article 47 is assessed in **five level scale**: „*model role*”, „*commendable*”, „*good*”, „*average*” and „*unsatisfactory*” (Πειθαρχικός των κανονισμός Βάρνη Σχολών Ελληνικών, 1901: p.8).

¹ Protoshol (from Greek) – student from the upper class.

² Yanaki Floris is a Bulgarian originally born in Dobrina, Varna. He is one of the prominent members of the Greek municipality in Varna. After his sudden death in his place as a school tutor is elected Eleftherios Pastias (Nikov, 1934: p.50).

³ Haralampos Lambridis - graduates the University of Theology in island Halki. In 1891 he is appointed as a Headmaster of the Greek school in Varna for men. On 26.VII.1891 retires, explaining the reasons for its decision to the school board (Οδησός 1891, issue 24, 29).

In this document are strictly defined various kinds of **penalties** of students who are in connection with the failure of their school obligations. Articles 36-37 regulate their duties outside of school. In the weekend after preparation of homework assignments, the student can afford in more „humble way" to have fun with his companions only if every one of them has proven moral behavior before. If he is seen in a place where he is not allowed to be and if he is in an "inappropriate environment" or he is with "inappropriate clothing", he will be given disciplinary action if necessary - „**publicly scolding**" by the Headmaster and if he does this again, he will be given a „**removal of school**".

Students who do not attend regular classes and assume absences are given severe penalties. In articles 13-16 define the cases in which they may take absences from school. In the document it is written that none of them have the right to be absent from school without valid excuse. When they admit 5 absences, they are punished with „**stern warning**" by the Headmaster. If a group of students who arbitrarily not present in the classroom, they are subject to stringent disciplinary sanctions and they have to be imposed by the Headmaster and the school board.

The disciplinary regulation sets out the requirements that students must follow in their relations with the teachers and staff of the school. They are not allowed to come into conflict with the teacher, even with overseer but if they do that, there are two types of penalties - „**stern scolding**" and „**suspension from school from 5 to 8 days**".

In articles 22-23, school tutors take disciplinary measures in order of those students, who contribute to the destruction of the base in Greek schools. In cases where a student is found scratched on the walls of the classroom or in the school building if he damages the desks with a pocket knife and paint in places where it is not allowed or that inflicts certain material damage - broken windows, broken chair or desk, he will be given a first penalty - „**scolding**" by the Headmaster. When a student has been found for a second time to do this, he will be given „**temporary suspended from school**".

A special place in the disciplinary regulation is given to the **system for the imposition of disciplinary penalties** according to the type and severity of the student's foul. There are seven levels of penalties: *conversation „eye to eye" with the teacher or with the Headmaster, standing up, scolding of student by the teacher or by the headmaster in front of the entire class, multiple copy of mistaken learning task (that is in relation to the teaching material), closing of student in the classroom without the right to leave, public scolding by the Headmaster in front of the school board, temporary suspension of 5 to 8 educational days and expulsion*.

In imposing the worst penalty - „**expulsion from school**" it is necessary to get a decision of the teachers and the school board. Parents must be informed of the penalties and his name is written on a "blackboard" in the Headmaster's Office.

At the beginning of the XX century the organization of training in the Greek male and female high schools in Varna is carried out by the disciplinary regulations and they are established by training centers in

Greece, which represents adjusted basis for their management. One of them is: *Κανον της σχολείων των τριμύς εν Αθήνας* (Regulation of Greek high schools and secondary schools) from 1891. The fourth section of this document is titled: „*The basic rules for the evaluation of the school discipline and procedure for imposition of disciplinary penalties and stimulation of the high school students*" (*Κανονισμός της Αθήνας των σχολείων εν 1889*).

The behavior of high school students in the Greek schools in Varna at the end of the XIX century is estimated in **five level scale**: 10 - „*commendable*", 8 - „*decent*", 6 - „*respectable*", 4 - „*good*", 0 - „*bad*". The assessment of the conduct of the students covers visiting classes, as well as, good relationships. When high school student has received a score of 0 - „*bad*" he is punished with „**suspension from school**". Disciplinary sanctions of high school students also are imposed for some absences from school without appropriate reasons. In cases in which the high school student absents more than 25 hours of Greek language lessons or more than 20 hours in one of the subjects studied, as well as, if in the year he concedes over 100 absences because of apology or health reasons, he is not allowed to go to the annual exams in June. For „*minor violations*" such as unauthorized absences from students, as well as, conducts, a disciplinary action is required - „**reprimand**". For repeated violation there is another penalty: „**closing in a separate room from one to eight hours**", while he is in this room, the student writes self - criticizing texts to himself. If a student fails to correct his behavior and doesn't realize the consequences of his negative actions, he is punished with „**removal of teaching sessions from one to twenty days**" and it may be extended to six months by the teachers' board.

Students who violate the Disciplinary regulation of Greek schools, could be given the most severe disciplinary penalty - „**exclusion**" by both teachers board and by school board. The exclusion as a kind of penalty finds its expression in **three versions**: *exclusion from school, expulsion without the right of the student to continue his studies in another high school in the city, exclusion without the right of the student to train in educational establishment and put the student under police supervision*.

In the beginning of the XX century applying of the most severe disciplinary penalty - „**exclusion**" testifies a Protocol (5. III. 1903) from meeting of the Board of the teachers of Greek male high school in Varna, which discusses the poor behavior of a student (ΔΑ- Βάρνη, φ. 82 κ ωπ. 1 α. ε. 51, 201, 36, 37).

Incentives as a sort of reward to the students take an important place in the school's practice of Greek educational institutions during the researched period. From the text of the published memories of unknown citizens of Varna - contemporaries of Greek education in public - church schools in „*Notifications of the Varna archaeological society*" in 1914, it could be concluded that after the graduation of the public - church education the student also gets a type of incentive on the part of his parents: „*Greek school had no classes. With the completion of a book and changing it with another, the student was accompanied by the school to his*

father's house by the protoshol and his classmates. He was put down on a chair at home then he was thrown three times in the air, sitting on this chair and his classmates shouted "aksios" (worthy) and after this ritual they put him on the ground. Then the mother of the student **rewarded** the protoshol, she sat table on and fed them all, after that she accepted "greetings" of visitors, neighbors and relatives. The next day, the teacher is sent gifts by richer parents - suit and clothing and from poorer - rooster. That was it and it finished with examinations and **awards for success**" (IVAD, 1914: p.55).

An important element of the implementation of the self - teaching organization of training in each Greek schools in Varna is the introduction of a system of **incentive rewards**. The rewards aim to promote mutual students for their diligence and love for teaching. Those who learn well receive „**special tickets**”, which is the basis of the mutual teacher to reward the student and after student receives a few tickets, he gets the prize. The rewards represent paintings and small books. They aim to promote mutual students for their diligence and love for teaching. They receive a prize - **an emblem with the inscription in Greek**: „worthy at reading” or „worthy at arithmetic”. A well - established form of decorating is **getting numbers** which hang the buttons of clothes on of mutual students depending on their success, where on small planks is written the word „first”.

Another type of incentive in the mutual school practice of the Greek mutual schools is the awarding of **a medal „the order of merit”** which is collective and it is given to a group of students for their manifested diligence. The awarding of commendations to students boosts their diligence and humility in the process of education. Some of them are „**medals**” and the special „**Emblem of the Greek society**”. There is a proof of their applying in a report made by the school tutor Y. Floris. He presents it in front of the school board and the Greek municipality. He reports with satisfaction in it: „With great joy and gratitude I give you a medal on which it is painted the name of each of you, as well as, the emblem of the Greek society” (ΔΑ - Βάρνη, φ. 82 κ ωπ 1 α. ε. 25, 1, 3, 7, 8). Another form is the rewarding of the dutiful students of Greek classrooms schools with **books, paintings and small prizes**. A dedication note says that a book has been bought to a student by the school board in 1873. Οι τεχνιτών άνδρες μεγάλοι μικρών εκ. Σύγγραμμα Αντωνίου De Saint - Gervais (Great people of the little masters) by Antoine de Saint - Gervais, translated from French by S. Lambros, published in Greek in Athens (Todorov, Liberatos 2006: p.35).

At the beginning of the XX century in the Greek high schools in Varna also set incentives in the form of **praise**. Student who graduates with excellent marks will be mentioned publicly in front of classmates and the local Greek community. Besides the moral rewards, the school board provides material ones, too. They give students annual cash grants (Κανονισμός σχολείων της Αθήνας των 1889).

4. CONCLUSION

From the studies who are made searching into the pool of knowledge, we can make six **CONCLUSIONS**:

1. The main “method” for education and achieving of discipline in Bulgarian public – church schools and in Greek public - church schools in 70s of the XX century is connected with the imposition of the body punishments, which lead to humiliation of the student personality.

2. First school regulations in the researched educational institutions from the 70s of the XX century are testament to the existence of a conscious need of introduction of rules which can achieve a good school order. The enrichment of the arsenal of means to educate, applied in Greek and Bulgarian schools are aimed at creating models of a good personal example and high public moral. The expression of negative conduct related to non-compliance with obligations of the school and ignoring the prohibitions of the teachers is sanctioned with strict disciplinary sanctions. The penalty remains the primary method of education of adolescents to achieve the desired discipline, but changes in different varieties.

3. At the beginning of the XX century there is a trend for the presence of wide perimeter of differentiation of types of penalties for students who fail to comply with the statutory requirements. The main aim is finding the most accurate penalty, corresponding to the gravity of the their offense and in his order.

4. The choice of the type of penalty is carried out by different authorities, depending on the severity of the foul - the lightest are forced by the class teacher and more stringent - by the Headmaster and the school board as the management bodies.

5. The school documentation is used as a mean of recording the stiff penalties imposed on the students.

6. The incentive as the primary method of education in the Bulgarian National Renaissance Period presents in the studied written documents, relating to the activities of the Bulgarian schools in Varna, although it is applied very often in the educational practice. It is seen mostly in moral aspect by provided awards. This favors the formation of personality qualities in adolescents. The diligence and curiosity are awarded as well. The increased economic potential of local Greek municipality in Varna at the end of the XX century often allows providing the material type of incentives to students of Greek nationality. In the educational institutions there is a tendency to award the „superb” students to be applied almost always combined with excellent grades and behavior. The applying of the system of different types of incentives helps for practicing control over the behavior of students in the educational institutions.

References:

1. **Atanasova, V.** (2009) Regulations of the discipline in the modern Bulgarian school during the Renaissance. N: Pedagogy, PCs. 3-4, p.126 - 144.
2. **Atanasova, V.** (2014) Incentives and penalties to students in the regulations of the Bulgarian school in the period 1878 - 1885. Scientific works of Rousse University, p. 53, 54 - 60.
3. **Atanasova, V.** (2014) Incentives and penalties in The Modern Bulgarian Class School during the Renaissance. N: Pedagogy, issue 2, p.182 - 198.

4. **Vitanova, N.** (2017) Incentives and penalties of students according to the law on pre -school and school education. Socio Brains international scientific refereed online journal with impact factor. ISSN 2367 - 5721.
5. N. "Macedonia", No 26, 1868.
6. The Yearbook of the Varna State High School for girls „Marie Louise”. Varna, printing house „Zora”, 1896, p.28, 57.
7. The Yearbook of the Varna State Men's High School „Ferdinand I”. Varna, printing house “Zora”, 1896 - 1910, p.156.
8. **Dobroplodni, S.** (1852) Guide for mutual schools. Composed by Sava N. Dobroplodnogo. Zemun, p. 71 - 73.
9. **Jechev, N.** (1962) School fest in Shumen in 1873 N. „Narodna Prosveta” st. 2, p.77 - 89.
10. Announcements of the Varna Archaeological Society. Varna, 1914, p. 55.
11. **Mihalev, V.** (2010) Educational work in Varna during the Renaissance. Dissertation.
12. **Mihalev, V.** (2017) Greek educational institutions in villages on the Southern Black Sea coast in the second half of the XX century to the 20s in XX century Varna, p. 221. University publishing, VFU „Chernorizets Hrabar”. ISBN 978 - 954 -715 - 663 - 0.
13. **Patrikov, Sht.** (1911) Memories of a citizen. N: IVAD, Varna, IV, p.38 - 40.
14. **Papajoannu - Yanaka, D.** (2005) The establish and distribution of Greek mutual schools in the Balkans. N: INMP. Plovdiv.
15. Regulation of mutual Bulgarian school in Varna. Museum of Renaissance.
16. **Radev, P.** etc. (2003) Common and Bulgarian history of education and history of the school and some theories of pre - school schooling and education. Plovdiv.
17. **Tonev, V.** (1962) To the history of the Bulgarian education act in Varna. N: IVAD. XIII, p. 135 - 140.
18. **Todorov, V, Liberatos, A.** (2006) The inventory of archival collections and books in the Greek language in the city of Varna. N: GUA, 10.
19. **Cerov, I.** (1914) - Konstantin Arabadjiev - the first teacher in Varna. N: IVAD. VI, p.3-19.
20. **Cerov, I.** (1911) The 50th anniversary of the Bulgarian school in Varna. Varna, p. 24.
21. **Cerov, I.** (1935) Memories and notes. Varna. Printing house - „Hr. Voinikov”, p.3 - 19.
22. N. Οδησός, 1891. 24, 29 (in Greek).
23. Βάρνη - ΔΑ, φ. 82 κ ωπ 1 α. ε. 25, l. 1-3; 7-8 (in Greek).
24. Κανονισμός των σχολείων της εν Αθήναις. Αθήναις, 1889 (in Greek).
25. Πειθαρχικός κανονισμός των εν Βάρνη Ελληνικών Σχολών. Βάρνη, 1901 (in Greek).

**FOR SOME MANAGEMENT ASPECTS IN DETERMINATION ON THE TEACHING WORK
STANDARDS OF THE TEACHERS**

Mihalev V.

Ph.D of Pedagogy

Varna Free University „Chernorizetz Hrabar”

**ЗА НЯКОИ УПРАВЛЕНСКИ АСПЕКТИ ПРИ ОПРЕДЕЛЯНЕ НА НОРМИТЕ НА
ПРЕПОДАВАТЕЛСКА РАБОТА НА УЧИТЕЛИТЕ**

Михалев В.

дпн

Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928375>

Abstract

The subject of this publication are issues related to the determination, assignment, registration, implementation, reporting and control of the norms of teaching work of the pedagogical specialists in the Bulgarian school. The considered problem is important for increasing the quality of education in the educational institution, as it is related to the overall process of planning the school activity, including the management of human resources. The publication presents the stages of the practical implementation of the mandatory norms of teaching work of teachers. The challenges faced by the school director are indicated, which go beyond the scope of the legal regulation of the problem under consideration.

Резюме

Предмет на настоящата публикация са въпроси, свързани с определяне, възлагане, регистриране, изпълнение, отчитане и контрол на нормите на преподавателска работа на педагогическите специалисти в българското училище. Разглежданият проблем има важно значение за повишаване на качеството на обучение в образователната институция, тъй като е свързан с цялостния процес на планиране на училищната дейност в т. ч. и управлението на човешките ресурси. В публикацията са представени етапите на практическата реализация на задължителните норми на преподавателска работа на учителите. Посочени са предизвикателствата пред които е изправен училищния директор, излизаци извън обсега на правната регламентация на разглеждания проблем.

Keywords: *rate of teaching work; Workplace; pedagogical specialists, human resource planning in school.*

Ключови думи: *норма на преподавателска работа; работно място; педагогически специалисти, планиране на човешките ресурси в училище.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Проблемът свързан с формирането на нормите на преподавателска работа поставя пред управленските органи на училището не малко въпроси, и затруднения, свързани с тяхното планиране в условията на стриктно спазване на подзаконовата нормативна уредба. Тяхното възлагане от страна на директора на образователната институция е пряко свързано с определяне на броя на щатните работни места за учителски длъжности, както и тези на педагогическите специалисти с ръководни функции - зам.-директори по учебна дейност, които също изпълняват определена задължителна минимална норма на преподавателска работа.

Подходите, свързани с начина на определяне на минималните задължителни норми на преподавателска работа може да бъде разгледан в няколко аспекта:

- очертаване на актуалната правна рамка, определяща нормативните изисквания за определяне на нормите на преподавателска работа;
- етапи на практическа реализация на задължителните норми на преподавателска работа;

- промяна в разпределение на нормите на преподавателска работа на учителите;

- констатирани несъответствия и предизвикателства пред които е изправен училищния директор при определяне на нормите на учителите.

1. АКТУАЛНА ПРАВНА РАМКА

Задължителните норми на преподавателска работа на учителите и тяхното определяне се регламентира в няколко **законови и подзаконови** нормативни **документи**:

- Закон за предучилищното и училищното образование, с който се определят държавните образователни стандарти за учебния план и за нормиране и заплащане на труда на педагогическите специалисти, както и за условията и процесите за тяхното постигане (Закон за предучилищното и училищното образование 2016, - чл.22 ал.2).

- След приемането на Закона за предучилищното и училищното образование е отменена Наредба №3/18.02.2008 г. на Министерството на образованието и науката за нормите за преподавателска работа и реда за определяне на числеността на персонала в системата на народната просвета,

като е заменена с Наредба №4/20.04.2017 г. за нормиране и заплащане на труда, издадена от министъра на образованието и науката, обн. ДВ, бр.34/28.04.2017 г. в сила от 01.01.2017 г. С този подзаконов нормативен акт се урежда държавния образователен стандарт за нормиране и заплащане на труда, който обхваща:

- ✓ нормите за преподавателска работа на педагогическите специалисти;
- ✓ условията за откриване на учителско работно място;
- ✓ реда и начина за определяне на работните заплати на персонала в държавните и общинските институции;
- ✓ условията и реда за определяне на допълнителното трудово възнаграждение за постигнати резултати от труда на персонала в държавните и общинските институции.

• Друг подзаконов нормативен акт е Наредба №4/30.11.2015 г. на Министерството на образованието и науката за учебния план, издадена от министъра на образованието и науката, обн. ДВ, бр.94/4.12.2015 г., изм. и доп. ДВ, бр.69/26.08.2022 г., с която се определя държавният образователен стандарт за учебния план, неговата структура, която обхваща разделите, свързани с изучаването на задължителни, избираеми и факултативни учебни часове, както и общия брой изучавани часове в съответните етапи на обучение.

Изпълнението на нормите на преподавателска работа е основно задължение на учителите, чието практическо прилагане, свързано с тяхното определяне, възлагане, изпълнение, отчитане и контролиране се открива в няколко **вътрешноучилищни документи** на образователната институция, а именно:

- Правилник за дейността на училището, в който в раздел „Задължения на педагогическите специалисти“ се регламентира изискването към тях за стриктно изпълнение на възложената на учителите задължителна норма преподавателска работа;
- Правилник за вътрешния трудов ред, издаден от работодателя, на основание чл.181 от Кодекса на труда, в който е разписана процедурата за възлагане, отчитане и изпълнение на задължителната норма преподавателска работа от педагогическите специалисти;
- Вътрешните правила за организация на работната заплата, в които е регламентиран механизъм за определяне на основните работни заплати на персонала, случаите при които учители с намалена норма на преподавателска работа получават месечно трудово възнаграждение, както и допълнителни възнаграждения за действително проведени учебни часове, възложени над минималната норма преподавателска работа;
- Финансова процедура за отчитане и контрол на действително взетите лекторски часове над нормата преподавателска работа на педагогическите специалисти;
- Електронен дневник на паралелките, в чиято платформа се регистрират взетите от учителите възложени за изпълнение учебни часове в съответните паралелки по класове;

- План за провеждане на контролната дейност на директор и зам.-директори по учебна дейност с планирани контролни дейности за осъществяване на педагогически и административен контрол в т. ч. и по изпълнение на възложените от работодателя учебни часове и дейности на учителите и другите педагогически специалисти.

- Форма 76 за отчитане на присъствието и отсъствието на персонала в училищната институция.

2. ПРАКТИЧЕСКА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ЗАДЪЛЖИТЕЛНИТЕ НОРМИ НА ПРЕПОДАВАТЕЛСКА РАБОТА

Макар практическото изпълнение на нормите на преподавателска работа да се осъществява от учителите в процеса на обучение и възпитание, този процес преминава през няколко етапа, където във всеки един от тях е определяща ролята на директора като училищен мениджър с ръководно-управленски функции. Условно те могат да бъдат обособени в следната последователност:

- определяне на минимални задължителни норми на учителите от директора;
- възлагане на минимални задължителни норми на преподавателска работа на учителите със заповед на директора;
- регистриране на минимални задължителни норми преподавателска работа в Националната електронна информационна система за предучилищно и училищно образование (НЕИСПУО);
- изпълнение на възложените от работодателя минимални задължителни норми на преподавателска работа на учителите;
- отчитане на възложените от работодателя минимални задължителни норми на преподавателска работа на учителите;
- заплащане на изпълнението на нормите на преподавателска работа на учителите;
- осъществяване на педагогически контрол за изпълнение на нормите на преподавателска работа на педагогическите специалисти.

2.1. ПЛАНИРАНЕ НА МИНИМАЛНИТЕ ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ НОРМИ НА ПРЕПОДАВАТЕЛСКА РАБОТА

В процеса на планиране на задължителните норми на учителите директорът на образователната институция е необходимо да спазва, посочените в Наредба №4/20.04.2017 г. за нормиране на труда на Министерството на образованието и науката нормативни изисквания. Разпоредбата на чл.4 от цитираната наредба определя детайлно нормите на преподавателска работа в зависимост от педагогическите длъжности, за които се отнасят. Макар, че в този нормативен документ няма определение на понятието „норми на преподавателска работа“, то може да се приеме, че следва да се разбира най-общо определяне на минималния необходим обем педагогическа дейност, която се изпълнява от един учител, определена в учебни и астрономически часове в рамките на законоустановеното му работно време по трудов договор с работодателя.

Минималните задължителни норми на педагогическите специалисти се възлагат при нормална

продължителност на работното време по смисъла на чл.136 от Кодекса на труда. Следва да се обърне внимание, че от една страна - задължителните норми на преподавателска работа за някои длъжности се **възлагат и отчитат в учебни часове**, а от друга - за други педагогически длъжности нормата се определя **в астрономически часове**, т. е. **броят на учебните часове не е релевантен критерий при определяне на нормите на преподавателска работа**. При тяхното определяне е важно спазването на чл.4 ал.11 от Наредба №4/20.04.2017 г., където при нормална продължителност на работното време (по смисъла на чл.136 от Кодекса на труда) директорът възлага на учителите **не помалко от определените в наредбата минимални задължителни норми** за преподавателска работа, а тяхното изпълнение представлява част от трудовите им задължения. На практика за тяхното измерване се определя **различен количествен измерител** - учебен/астрономичен час. Тази нормативна обособеност, обективираща **различно измерване на нормите** на учителите се явява съществен **недостатък** и води до някои затруднения на училищните ръководства в административно-организационен аспект. В зависимост от посочения в Приложение №1 към чл.4 ал.11 от същата наредба **количествен измерител** могат да се обособят две групи учителски длъжности, на които се възлагат за изпълнение минимални задължителни норми на преподавателска работа.

В първата група са включени педагогически длъжности за които е необходимо възлагането на нормите да се измерва в **учебни часове** - директор, зам. - директор, учител, ръководител на направление „Информационни и комуникационни технологии“, корепетитор, хореограф, учител по специализирана спортна подготовка, логопед, рехабилитатор на слуха и говора и треньор по вид спорт.

Разпоредбата на чл.4 ал.10 от цитираната наредба дава правна възможност нормите на преподавателска работа на директорите на детските градини, на центровете за подкрепа на личностното развитие, на националния дворец на децата, на Държавния логопедичен център да се изпълняват и по време на законоустановен отпуск на другите педагогически специалисти. Тази правна възможност е ограничена само до изброените институции и лица, заемащи длъжността „директор“ на друг вид образователна институция не могат да се ползват от нея.

В нормите на преподавателска работа за учителски длъжности, които се измерват в **учебни часове** се включват следните дейности:

- логопед и рехабилитатор на слуха и говора - групова или индивидуална логопедична рехабилитационна и корекционно-рехабилитационна дейност с деца и ученици с комуникативни нарушения или сензорни нарушения работа;
- треньор по вид спорт - провеждане на спортно-тренировъчна и състезателна дейност с учениците;

Втората група длъжности, за които възлагането на минималните норми се измерва в **астрономични часове** са: ресурсен учител, възпитател, психолог, педагогически съветник, учител в група за целодневна организация на учебния ден, учител в детска градина и в подготвителна група за задължително предучилищно образование в училище. Става ясно, че между посочените длъжности в двете групи съществува **неравнопоставеност при количественото измерване на задължителните норми за преподавателска работа**.

В нормите на преподавателска работа за учителски длъжности, които се определят в **астрономически часове** се включват следните дейности:

- ресурсен учител - съвместни дейности с учител при провеждане на учебен час в училище и индивидуална и групова работа с деца и ученици със специални образователни потребности при предоставяне на допълнителна подкрепа.
- възпитател - дейности, подпомагащи самоподготовката, както и допълнително обучение и консултации на учениците за повишаване на социалните умения, конструктивно поведение, самостоятелност и самоконтрол.
- психолог и педагогически съветник - индивидуални и групови консултации с деца и ученици, свързани с лични, социални и поведенчески проблеми, кариерно ориентиране и подпомагане на личностното им развитие;
- учител в група за целодневна организация на учебния ден - самоподготовка, организиран отдих и физическа активност и занимания по интереси;

И тук може да се каже, че **изключение** от диференциацията на двете групи прави осъществяването от ресурсен учител съвместни дейности с учител при провеждането на учебния час в училище, които реално се провеждат в **рамките на учебен час**, но независимо от това се **измерват чрез астрономически часове**.

В случай на недостиг на учебни часове по учебен предмет при определянето на нормата на съответния педагогически специалист е налице правна възможност, тя да бъде **допълвана** до задължителната минимална норма на преподавателска работа, като съответно чрез това допълване учителят изпълнява нормативните изисквания за минималните норми, регламентирани в Приложение №1 към чл.4 ал.11 от Наредба №4/20.04.2017 г. Допълването на нормата има за цел да бъдат достигнати минимално изискуемите прагове за преподавателска работа.

Друга възможност е допълването на нормата за задължителна преподавателска работа **да надхвърля минималната установена рамка**, което дава основание за получаване на различно трудово възнаграждение.

В кои два случая може да бъде **допълвана минималната норма** за преподавателска работа?

- когато заложените в учебния план часове по преподавания от учителя учебен предмет се явяват недостатъчни за да формират минимална задължителна норма преподавателска работа;

- допълване на нормата с часове по други учебни предмети, с факултативни учебни часове и с час на класа;

Тук следва да се направи уточнението, че това са случаи при които работното място за учителска длъжност е открито при условията на чл.5 ал.3 или ал.4 от Наредба №4/20.04.2017 г. за нормиране на труда. В тези случаи разпоредбата на чл.8 ал.1 от цитираната наредба предвижда правна възможност минималната норма на преподавателска работа да се допълва с часове по други учебни предмети, с факултативни учебни часове и с час на класа. В случай, че възложените от директора часове по два различни учебни предмета са с различни минимални норми при допълване на нормата, той е длъжен да *редуцира* (приравни) часовете със съответния коефициент. Приравняването на часовете с различни минимални норми преподавателска работа се осъществява при съблюдаване на изискването, че часовете за допълване се приравняват към минималната норма за учебния предмет, за който е открито работното място за учителска длъжност. Коефициентите за приравняване на часовете за допълване на минималната норма за учебния предмет, с място открито по реда на чл.5 ал.3 или ал.4 са детайлно представени в Приложение №2 към чл.8 ал.1 от Наредба №4/20.04.2017 г. и варират в диапазона от 0,77 до 1,23.

При задължително допълване на нормата на преподавателска работа на учителите трябва да се спазва изискването часовете по безопасност на движението да се привеждат към нормата от 700 часа годишно, а възлагането на часовете за провеждане на час на класа да се привеждат към съответната минимална норма на предмета, за който е открито работното място. В това отношение наредбата поставя специално изискване при класовете от начален етап на обучение. В тези случаи, когато минималната норма преподавателска работа се допълва с часове по други учебни предмети от класовете от начален етап, то следва тези часове да се възлагат приоритетно на лицата, които отговарят на изискванията за заемане на учителски длъжности в начален етап. Целта е да се отчете спецификата на часовете, провеждани в началните класове. Поради тази причина директорът е задължен да спазва тези изисквания при формиране на нормите на преподавателска работа на учителите.

В посочената Наредба №4/20.04.2017 г. няма прецизна формулировка на термина „приоритетно възлагане“ на часове, на лица, които отговарят на изискванията за заемане на учителски длъжности в начален етап. Тълкуването на нормата на чл.8 ал.2 от същата наредба означава, че едва, когато е формирана минималната норма преподавателска работа на всички учители, които отговарят на изискванията за заемане на учителски длъжности в начален етап, е допустимо минималната норма преподавателска работа на лица, заемащи длъжност в съответната институция, които обаче не отговарят на изискванията за заемане на длъжности в начален етап, да се допълва с часове от други учебни предмети от класовете от начален етап [8].

Друга възможност за допълване на нормата на задължителна преподавателска работа дава разпоредбата на чл. 8 ал.3 от Наредба №4/20.04.2017 г., която определя възможността да се допълва минималната норма преподавателска работа за учителски длъжности в прогимназиален етап. Това допълване е ограничено и е допустимо до 4 часа седмично. Съответно нормата може да се допълва само с дейности по самоподготовка и занимания по интереси при целодневна организация на учебния ден в групи за ученици от прогимназиален етап. Тези възложени часове следва също да се приравняват към нормата на преподавателска работа за учебния предмет, за който е открито работното място.

В кои случаи може да се извърши допълване *над минималната норма* за задължителна преподавателска работа?. Това допълване над минималната норма задължителна преподавателска работа с учебни часове, които са недостатъчни за откриване на работно място ограничава възможността за допълване, като определя максимален таван. Според разпоредбата на чл.10 ал.1 от цитираната наредба учебни часове могат да се включват в индивидуалната норма преподавателска работа на педагогическите специалисти в училището, като обаче не следва да се надхвърля повече от половината минимална норма за съответния специалист, чиято норма се допълва. Съгласно чл.10 ал.3 от същата наредба, в тези случаи часовете по учебните предмети от класовете на начален етап се възлагат приоритетно на лица, които отговарят на изискванията за заемане на учителски длъжности в начален етап. Това правило е аналогично на разпоредбата на чл.8 ал.2 и предвижда едва тогава когато е запълнен максимално допустимия таван за допълване с учебни часове, които са недостатъчни за откриване на работно място, даден в чл.8 ал.1 от наредбата.

Директорът на образователната институция има правната възможност да възложи учебни часове по учебни предмети, които са *над минималната норма* преподавателска работа, но са недостатъчни за откриване на работно място. При прилагането на този подход на възлагане не са налице ограниченията, дадени в чл.8 ал.1. Часовете се възлагат като *лекторски* със заповед на директора, след одобряване на Списък-образец 1 за учебната година. Те не могат да бъдат равномерно разпределени и за всеки учител са с различен размер. Съображенията за това се крият в подхода на директора при тяхното разпределение по учители и класове. В тази насока съществуват различни мнения на директори, но едно от тях се свежда до това, че на учители с малък педагогически опит или с незадоволителна компетентност от знания и умения се предпочита да се възлагат само минимален брой лекторски часове. Често срещана практика е учители, които преподават един и същ учебен предмет да имат различен брой лекторски часове, съответно имат и различно допълнително възнаграждение. Не на всички учители може да се възлагат лекторски часове, поради това, че някои от тях имат точно определени минимални задължителни норми.

От 1.01.2021 г. в Наредба №4/20.04.2017 г. за нормиране на труда се въвежда ново нормативно изискване, което определя, че на учители с трайно намалена работоспособност 50 и над 50 на сто, установена с решение на териториалните експертни лекарски комисии (ТЕЛК) или Националната експертна лекарска комисия (НЕЛК), минималните норми преподавателска работа се намаляват с 8 часа годишно, доколкото съответстват с конкретните предписания на здравните органи (Наредба №4/20.04.2017 г. - чл.4 ал.12).

Особено важно е да се има предвид случаите, при които се допуска и може да настъпи *промяна на разпределението* на нормите на учителите, а именно:

- ✓ при разформироване на паралелка или група;
- ✓ при прекратяване на трудово правоотношение с педагогически специалист без значение какво е правното основание за прекратяване - съкращаване на щат, дисциплинарно уволнение и др.;
- ✓ възстановяване от съда на незаконно уволнен педагогически специалист;
- ✓ когато поради заемането на длъжността „директор“ от новоназначено лице, чиято професионална квалификация не позволява изпълнението на учебни часове от утвърдената норма преподавателска работа за длъжността;
- ✓ при изпълнение на програма за оптимизация на разходите и преодоляване на недостига по чл.295 ал.2 от Закона за предучилищното и училищното образование. Последният случай се свързва с хипотезата, когато просрочените задължения на едно държавно или общинско училище, прилагащо системата на делегиран бюджет, надвиши 20% от утвърдените разходи в годишен размер.

С оглед на предвидима стабилност на разпределение на преподавателската работа нормата на чл.12 от Наредба №4/20.04.2017 г. предвижда, когато през учебната година трудовото правоотношение с педагогическия специалист се прекрати или при отсъствието му, новоназначеният или заместващият го учител да изпълнява оставащата част от индивидуалната норма преподавателска работа, за което директора издава заповед.

В щатното разписание на училището може да бъде определено учителско работно място и *с пониска от задължителната минимална преподавателска норма* при пропорционално редуциране на

индивидуалната основна месечна работна заплата или възлагане със заповед на директора на допълнителни работни задължения на съответния учител, без да се редуцира месечното възнаграждение. Срещат се случаи при които са налице учителски длъжности с половин минимална задължителна преподавателска работа, които не могат да бъдат изпълнени с други учебни часове по различни причини. За тях се определя редуцирано основно месечно възнаграждение, пропорционално на възложените за изпълнение норма учебни часове. С тези учители се сключва трудов договор, в който се отразява щатната осигуреност от половин щатна бройка и се определя съответния размер на основна работна заплата.

Винаги определянето на нормите на преподавателска работа се свързва с определяне на броя на заеманите длъжности в щатното разписание на училището. В статията „Конструктът „норма на преподавателска работа“ в училище - някои управленско-административни въпроси“, Й. Първанова отбелязва, че „*тя („нормата на преподавателска работа“) представлява броя учебни часове, които учителят трябва да реализира в рамките на една учебна година (или на седмична основа)*“. Авторката логично проследява пряката зависимост между работното място за учител и нормата задължителна преподавателска работа: „*Обвързването на работното място с подобно нормативно регламентирано задължение може да се проследи назад във времето почти 20 години до Наредба №5/14.05.2002 г. за нормите за задължителна преподавателска работа и нормативите за численост на персонала в системата на народната просвета. Това е нормативният акт, който обединява съществуващите до този момент самостоятелно нормативи за определяне числеността на педагогическия и непедагогическия персонал в образователните институции с конструкта „норма за задължителна преподавателска работа“, въведен и преди това в редица вътрешни за системата документи...*“ [6].

При възлагане на нормите на учителите директорът е длъжен да се съобрази с посочените минимални задължителни норми на преподавателска работа, определени в Приложение 1 към чл.4 ал. 11 на същата наредба (таблица 1).

Таблица 1

Длъжност	Минимална преподавателска работа (в часове)
Директор	
Директор на детска градина с 1 и 2 групи	25 часа седмично
Директор на детска градина с над 2 групи	72 часа годишно
Директор на училище, на център за подкрепа за личностно развитие, НДД, ДЛЦ	72 часа годишно
Заместник - директор с норма преподавателска работа	144 часа годишно
Учителска длъжност	
Учителска длъжност в детска градина, подготвителна група в училище	30 ч. седмично
Учителска длъжност по музика в детска градина	24 часа седмично
Учителска длъжност в начален етап	21 часа седмично
Учителска длъжност по чужд език в начален етап	648 часа годишно
Учителска длъжност в прогимназиален и гимназиален етап по български език и литература, математика, чужди езици, информатика, информационни технологии, майчин език, теория на професията, специализирана подготовка в областта на изкуствата	648 часа годишно
Учителска длъжност в прогимназиален и гимназиален етап по физика и астрономия, химия и опазване на околната среда, биология и здравно образование, астрономия, история и цивилизации, география и икономика, философия, религия, гражданско образование, профилиращ учебен предмет предприемачество в профил „Предприемачески“.	684 часа годишно
Учителска длъжност в прогимназиален и гимназиален етап по музика, корепетиция, изобразително изкуство, хореография, физическо възпитание и спорт, специализирана спортна подготовка в спортните училища, технологии и предприемачество, технологии.	700 часа годишно
Учителска длъжност в гимназиален етап по учебна практика, по производствена практика.	840 часа годишно
Учителска длъжност за обучение и подкрепа на деца или ученици със сензорни увреждания; учителска длъжност за ученици с умствена изостаналост, рехабилитатор на слуха и говора, логопед	21 часа седмично
Учител в дуална система на обучение/учител методик, <ul style="list-style-type: none"> • когато работното място е открито по теория на професията и специалността; • когато работното място е открито по практика на професията и специалността 	400 часа годишно 600 часа годишно
Ресурсен учител	25 часа годишно
Учител в група за целодневна организация на учебния ден, възпитателски длъжности, педагогически съветник, психолог	30 часа седмично
Ръководител на направление „Информационни и комуникационни технологии“ <ul style="list-style-type: none"> • в училища с до 7 паралелки • в училища с над 7 паралелки 	360 часа годишно 288 часа годишно
Учителска длъжност в центрове за подкрепа за личностно развитие за дейности за развитие на интересите, способностите, компетентностите и изявата на децата и учениците и в Националния дворец на децата за обучение по областите „Науки и технологии“, „Изкуства“ и „Спорт“.	700 часа, от които 72 часа индивидуална работа с деца и ученици

За да се пристъпи към разкриване на учителско място трябва да бъдат налице съвкупността от няколко определящи фактори:

- ✓ наличие на годишен брой часове по съответния учебен предмет;
- ✓ наличие на определен брой паралелки във всеки един от класовете, в които ще се изучава съответния учебен предмет;

Съществува *пряко обвързване на нормите на преподавателска работа с броя на паралелките* в училището. В случай, че се установи намаляване на броя на паралелките в училище, това ще доведе до негативни последици за училището, свързани с намаляване на числеността на педагогическите специалисти. Наличието на по-голям брой паралелки, както и увеличаване брой часове по учебни предмети (от уч. 2022/2023 г. са увеличени часовете по български език и литература (V-VI) - от 5 на 5,5 часа, по математика (V-VII) - от 4 на 5 часа, компютърно моделиране и информационни технологии (V-VI) - от 1 на 1,5 часа) води до възможността да бъдат формирани по-вече работни места за учители, които да заемат учителски длъжности.

Определянето на годишната норма на преподавателска работа на учителите се получава като произведение от броя на паралелките в отделните класове, броя на часовете по съответния предмет и броя на учебните седмици по учебен план. Разликата от всичките възложени часове на учителя и неговата нормативно определена минимална задължителна норма, представлява размера на възложените за изпълнение лекторски часове над нормата.

В процесът на практическото възлагане на нормите на преподавателска работа на учителите се установяват съществени особености, които предизвикват широка дискусия сред педагогическата общност, отнасящи се до това, че:

1. Посочените в Приложение №1 към чл.4 ал.11 минимални задължителни норми са различни за различните учителски длъжности, обособени в Наредба №4/20.04.2017 г. в 13 групи, което определя тяхната изключителна **неравнопоставеност**, спрямо отделните учителски длъжности за различните етапи на обучение - начален, прогимназиален, гимназиален.

2. Нормите на преподавателска работа за една и съща длъжност „учител“ в начален и прогимназиален етап на обучение се формират **по различен начин** - на седмична и годишна основа.

В този горния аспект ще бъде приведен само един пример. Задължителната минимална норма на учителите от начален етап на обучение, посочена в Приложение №1 към чл.4 ал.11 от Наредба №4/20.04.2017 г. е определена на 21 часа *седмично*, а за учител по български език в прогимназиален

етап - минималната задължителна норма е 648 часа *годишно*. Ако приравним седмичната минимална задължителна норма на учител в начален етап (IV клас) от 21 часа към годишна норма, имайки предвид, че обучението в IV клас се провежда в рамките на 34 учебни седмици, то тя възлиза на 714 часа годишно, т. е. тази годишна норма е с 66 часа по-голяма от годишната норма за длъжността „учител по български език и литература“ в прогимназиален етап (V клас).

За отделните класове учебните часове по различните учебни предмети по раздели от учебния план са определени в *годишен*, а не в *седмичен* размер. Тук разглеждания проблем отново се свежда до **неравнопоставеност на задължителните норми** преподавателска работа за различните учителски длъжности, които са определени на седмична и годишна основа. Независимо от тези различия в наредбата се определя една и съща начална минимална работна заплата за длъжност „учител“, независимо от изпълняваната норма преподавателска работа. Това поставя значително част от българските учители в неравнопоставено положение по отношение на изпълнението на различните норми на преподавателска работа. При промяна на нормите на учителите в посока на тяхното намаляване или преминаване към единни норми за всички учителски длъжности, това ще доведе до разкриване на повече работни места за учители, което на практика обуславя осигуряването на по-голям финансов ресурс за работни заплати в делегирания училищен бюджет на образователната институция.

През 2011 г. е направен опит за по-широко обсъждане на проблема, свързан с неравнопоставеността на задължителните норми за различни учителски длъжности. В тази връзка е изпратено мотивирано и аргументирано предложение от академични преподаватели⁴ до Министерството на образованието и науката (вх. №94ИИ-103/27.01.2011 г.), омбудсман на Република България (вх. № 485/28.01.2011 г.), Съюза на работодателите в системата на народната просвета, Комисията по правата на човека, вероизповеданията, жалбите и петициите на гражданите на 41-то народно събрание и др. В резултат на това от страна на Министерството на образованието и науката след широко обсъждане със социалните партньори и заинтересовани страни с подзаконен нормативен акт се извършиха съответните промени, свързани с намаляване на минималните задължителни норми за някои учителски длъжности. Така например на учителите, преподаващи учебните предмети - история и цивилизация, философия, география и икономика, човекът и природата, биология и здравно образование, физика и астрономия, химия и опазване на околната среда

⁴През 2011 г. е направено предложение за промяна на Наредба №3 на Министерството на образованието и науката за нормите на преподавателска работа и реда за определяне на числеността на персонала в системата на народната просвета (Обн. ДВ, бр.27/11.03.2008 г.) до Председателя на Съюза на работодателите в системата на народната просвета от университетски преподаватели от катедра „География“ от СУ „Св. Климент Охридски“,

ЮЗУ „Неофит Рилски“, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, ПШУ „Еп.Константин Преславски“, както и от автор на учебни помагала по география и икономика. https://www.google.com/search?q=нормиране+на+учителския+труд&client=firefox-d&ei=Vs4zZMrRPLqHxc8P87K3kAg&start=10&sa=N&ved=2ahUKEWjK1Pv5957AhW6Q_EDHXPDZYIQ8tMDegQIBBAE&biw=1366&bih=643&dp=1

минималните задължителни норми от 720 часа са намалени на 684 часа годишно (с 36 часа по-малко), по учебните предмети физическо възпитание и спорт и изобразително изкуство - от 720 часа са намалени на 700 часа годишно (с 20 часа по-малко), както и минималната норма преподавателска работа по учебния предмет технологии и предприемачество от 792 часа е намалена на 700 часа годишно (с 92 часа по-малко). Намалена е нормата на преподавателска работа на зам.-директорите от 214 часа на 144 часа годишно (с 72 часа по-малко). Независимо от направените положителни промени в нормите за преподавателска работа, този въпрос отваря широко поле за много дискусии от страна на училищни ръководства, учители и заинтересовани страни. Кои са предизвикателствата в тази насока?

На първо място - **неравнопоставеността на нормите** на преподавателска работа не дава възможност за справедлива оценка на труда на учителите във финансов аспект. Учители, които изпълняват различни норми получават еднакво основно трудово възнаграждение, съобразно определения в Наредба №4/20.04.2017 г. минимален праг на основна работна заплата за длъжността „учител“. В подкрепа на това твърдение може да бъде приведен и друг пример. Ако произволно избран учител по физическо възпитание и спорт в прогимназиален етап има възложена норма преподавателска работа от 648 часа годишно, което представлява 92,6% от минималната норма преподавателска работа за длъжността „учител по физическо възпитание и спорт“, която е определена от 700 часа годишно, то той ще получи основно месечно възнаграждение в размер на 92,6%, а друг произволно избран учител, който изпълнява норма от 648 часа годишно ще получи 100% от основното си месечно възнаграждение.

На второ място - остава неразбираемо основанието за обособяване на три групи учителски длъжности в прогимназиален и гимназиален етап на обучение, освен ако това групирано не е свързано отново с определянето на един и същ размер на нормата. В първата група са включени учители преподаващи български език и литература, математика, чужди езици, информатика, информационни технологии, майчин език, теория на професията, специализирана подготовка в областта на изкуствата със задължителна преподавателска норма от 648 часа годишно. Във втората група са включени учителите, преподаващи физика и астрономия, химия и опазване на околната среда, биология и здравно образование, астрономия, история и цивилизации, география и икономика, философия, религия, гражданско образование, профилиращ учебен предмет предприемачество в профил „Предприемачески“ със задължителна норма от 684 часа годишно. В третата група са отнесени учителите по музика, корепетиция, изобразително изкуство, хореография, физическо възпитание и спорт, специализирана спортна подготовка в спортните училища, технологии и предприемачество, технологии с определена задължителна норма от 700 ч. годишно.

Нормите, определени за отделните групи длъжности са различни, което установено с подзаконен нормативен акт поставя учителите в **неравносвойно положение** един спрямо друг. Ако не се предприемат управленски действия от страна на Министерството на образованието и науката за въвеждане на промени, това може да доведе до неблагоприятни последици в училищните организации. От тази гледна точка, и в съответствие с въведената нова нормативна уредба в училищното образование от 2016 г., е наложителна промяна на минималните задължителни норми преподавателска работа, които следва да бъдат изравнени за всички учителски длъжности, като се има предвид обстоятелството, че лицата, заемащи длъжността „учител“ имат едни и същи задължения по длъжностна характеристика. По този начин няма да бъде ограничено **правото им на равен достъп** за упражняване на професията „учител“, защото *различната минимална задължителна норма преподавателска работа определя различни възможности за достъп до работното място* за длъжността „учител“ в зависимост от придобитата специалност. Например пълен учителски щат може да бъде разкрит за длъжност „учител по български език и литература“ - при наличието на 648 часа годишно, а за длъжностите „учител по физическо възпитание и спорт“ и „учител по технологии и предприемачество“ - при 700 часа годишно. Тези нормативно определени с подзаконен нормативен акт регламентации на нормите на учителите могат да имат и други неблагоприятни последици, водещи до нарушаване на важни за съдебната практика законодателни документи - Всеобща декларация за правата на човека (чл.23, т.1,2,3), Конституция на Република България (чл.6 ал.2), Закон за защита от дискриминация (чл.14 ал.1), тълкувателни решения на Конституционния съд, свързани с ограничаването на основни човешки права. В съответствие с направени тълкувателни решения на Конституционния съд, ограничаването на основни човешки права може да бъде въведено само със закон, временно и въз основа на изрично посочени в конституцията случаи, а не с подзаконен нормативен акт, както се явява Наредба №4/20.04.2017 г. В „Препоръките на ЮНЕСКО относно статута на учителите“ от 1966 г. имащи задължителен характер като международен акт, по въпроса за нормиране на учителския труд е записано, че: *„... при определяне на годишната норма за преподавателска работа, следва да бъдат отчитани всички фактори, които формират натовареността на учителя“*. Като първи от тези фактори е посочен *„броя на учениците, с които учителя провежда ежедневно и ежеседмично учебни занятия“*. Авторът на публикацията изразява становище, че трудът на учителите, преподаващи различни учебни предмети, който е с еднаква ценност за обществото, и се реализира в еднакви училищни условия в училище трябва да бъде нормиран и заплащан равностойно. Всички учители трябва да бъдат равнопоставени от гледна точка на определянето на минималните задължителни норми на преподавателска работа. И

в този ред на мисли трудно ще се открият аргументирани юридически основания и научнообосновани методически аргументи за въвеждане на диференцирани административно-правни норми, които да поставят различните групи учители в неравностойно положение само въз основа на завършената от тях научна специалност.

При възлагането на нормите на учителите има важно значение не само броя на часовете по даден учебен предмет, но и *броя на седмиците, в които той се изучава*, т. е. важно е дали учебните часове за които се формира нормата са предвидени за изучаване в начален, прогимназиален или гимназиален етап. Един учител може да изпълни нормата си като преподава в няколко паралелки, а други учители за да я изпълнят трябва да преподават в значително повече паралелки и на повече ученици. В подкрепа на това твърдение може да бъде приведен пример, отнасящ се до двама учители от едно и също училище, които заемат една и съща учителска длъжност, но преподават в различни етапи на обучение - начален и прогимназиален. За да изпълнят задължителната норма на преподавателска работа, те ще трябва да преподават в различен брой паралелки от класовете. Така например един начален учител може да преподава само в една паралелка, т. е. паралелката, на която е класен ръководител, учителят по български език в прогимназиален етап трябва да преподава в 4 паралелки, учителят по география и икономика в същия етап за да изпълни възложената му от работодателя норма ще преподава в 10 паралелки, а учител по физическо възпитание и спорт в прогимназиален етап, в чиято норма са възложени за изпълнение само часове за спортни дейности, той ще преподава в 20 паралелки.

Сериозни затруднения при определяне на нормите на учителите срещат училищните директори в малките населени места, където в тези училища има и по-малък брой паралелки. Честа практика е формирането на минималната норма преподавателска работа на учител да включва учебни часове по няколко предмета, но при условие, че учителя има придобита учителска правоспособност по тези предмети или придобита от предходно полувисше образование правоспособност. Тези учители за да си осигурят предвидима сигурност на работното място се включват в квалификационен курс за придобиване на нова допълнителна педагогическа специалност.

При възлагане на нормите на учителите директорът трябва да се съобрази и със седмичния размер на часовете по различните учебни предмети, определени с училищния учебен план, който е в диапазона от 1 до 5,5 часа за учебни планове в основните общообразователни училища. Часовете от учебния план, определени за изучаване са задължителни и не подлежат на промяна, тъй като са одобрени от Министерството на образованието и науката. Поради различният размер на учебните часове по различните предмети в нито един от етапите на обучение не може да се формира задължителна норма на учител, която да е равна на минималната независимо от броя на паралелките в класовете. В процеса

на планиране училищните ръководства срещат трудности при определяне на нормите на преподавателска работа за учителски длъжности по учебните предмети - химия и опазване на околната среда, физика и астрономия, биология и здравно образование, технологии и предприемачество, компютърно моделиране и информационни технологии, музика, час за спортни дейности по три важни причини. От една страна, някои от тези предмети се въвеждат за изучаване в седми клас за първи път (химия и опазване на околната среда, физика и астрономия, биология и здравно образование), от друга - малкият хорариум часове - 1 до 1,5 часа седмично, а от трета - директора е длъжен да създаде условия за осигуряване на часовете по учебен план. В резултат на това в по-малките училища съществува и сериозен недостиг от учебни часове, който се явява пречка за формиране на работните места за учители по тези предмети, съобразно нормативната регламентация [6].

Налице са и обстоятелства, свързани с някои предимно административни аспекти от планирането и структурирането на педагогическия състав в училището, един от които е свързан с планиране на задължителните норми преподавателска работа в съответствие с установения режим на обучение, при който учениците се обучават, съответно в първа и втора смяна. Много от учителите имат предпочитания възложената норма от учебни часове да бъде разпределена само в една учебна смяна, което в определени случаи не може да бъде постигнато, тъй като изпълнението на задължителната норма на учителите, преподаващи учебни предмети с по-малък хорариум се формира от паралелките на класовете, разпределени и в двете учебни смени - т. е. паралелките от една учебна смяна се оказват недостатъчни за формиране на минималната задължителна норма. За да изпълнят възложената им от директора норма се налага учителите да преподават и в двете учебни смени. И не на последно място стои въпросът за осигуряване на приемственост при възлагане на нормите на преподавателска работа, което в определени случаи за някои учителски длъжности не може да бъде постигнато и води до смяна на учител за съответната учебна година.

3. ВЪЗЛАГАНЕ НА НОРМИТЕ НА ПРЕПОДАВАТЕЛСКА РАБОТА

На заседание на педагогическия съвет учителите се запознават с определените им задължителни норми на преподавателска работа, които се възлагат със заповед на директора. Въз основа на тях се разработва седмичното разписание на часовете от комисия, определена от директора на образователната институция при стриктно спазване на Наредба №10/19.06.2014 г. за здравните изисквания при изготвяне и спазване на седмичните учебни разписания, в сила от 1.09.2014 г., издадена от министъра на здравеопазването, изм. и доп. ДВ, бр.69 /26.08.2022 г.

4. РЕГИСТРИРАНЕ НА НОРМИТЕ НА ПРЕПОДАВАТЕЛСКА РАБОТА

Разпределението на възложените от директора на училището норми на преподавателска работа се регистрира в срок до 20 септември в модул „Институции“ в Националната електронна информационна система за предучилищно и училищно образование (НЕИСПУО) и представлява значителна част от данните в Списък - образец №1 за учебната година, който служи за отразяване на информация за институцията, организацията на образователния процес за учебната година и установяване на съответствието с нормативната уредба в системата на предучилищното и училищното образование. Съгласно Наредбата за изменение и допълнение на Наредба №8/2016 г. за информацията и документите за системата на предучилищното и училищното образование (ДВ, бр.66/2016 г., в сила от уч.2022/2023 г.) Списък-образец 1 се утвърждава от директора в срок до 25 септември.

5. ОТЧИТАНЕ НА НОРМИТЕ НА ПРЕПОДАВАТЕЛСКА РАБОТА

Отчитането на изпълнението на нормите на преподавателска работа на учителите се осъществява чрез ежедневно нанасяне на преподадения учебен материал от тях в платформата на електронния дневник на всяка паралелка от класовете, който представлява част от задължителната училищна документация. В края на всеки месец директора утвърждава форма 76 за присъствието и отсъствието на персонала от образователната институция.

6. ЗАПЛАЩАНЕ НА ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА НОРМИТЕ НА ПРЕПОДАВАТЕЛСКА РАБОТА

Заплащането на изпълнението на нормата преподавателска работа се осъществява въз основа на приети и утвърдени със заповед на директора Вътрешни правила за определяне на работната заплата на персонала за съответната финансова година. В тези правила са определени условията и реда за определяне и изменение на основните месечни работни заплати на персонала, видовете и размерите на допълнителните трудови възнаграждения на персонала и условията за тяхното получаване.

7. КОНТРОЛ ПО ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ВЪЗЛОЖЕНИТЕ НОРМИ НА ПРЕПОДАВАТЕЛСКА РАБОТА

Контролът по изпълнение на нормите на преподавателска работа се осъществява от директора на училището в съответствие с плана за провеждане на контролната дейност в два аспекта - чрез провеждане на педагогически и административен контрол. Директорът може да делегира права на зам.-директорите по учебна дейност, които да осъществяват контрол по изпълнението на учебните часове над нормата преподавателска дейност при стриктно спазване на за утвърдената в училищната организация процедура за възлагане, отчитане и контрол на действително взетите лекторски часове от педагогическите специалисти. С тази процедура на практика се осъществява ефективен контрол от определените длъжностни лица.

8. ИЗВОДИ

Изложените в настоящата публикация въпроси, свързани с практическото прилагане на Наредба №4/20.04.2017 г. за нормиране на труда на педагогическите специалисти откриват определени предизвикателства пред училищните директори, което дава възможност да бъдат направени **изводи**:

1. Установените с подзаконов нормативен акт изисквания за нормиране на труда на учителите чрез определяне на диференцирани задължителни минимални норми на преподавателска работа за различните учителски длъжности води до неблагоприятни последици (неравнопоставеност при изпълнение на нормите, различен количествен измерител) и затруднения, свързани с управлението на човешките ресурси в училищната организация. Тези тревожни обстоятелства налагат да бъдат предприети действия от страна на оправомощения по закон орган за промяна в нормативна уредба с цел регулация на нормирането на труда на учителите (намаляване или въвеждане на единни норми).

2. Планирането на задължителните норми предоставя по-широки възможности за налагане на гъвкав подход на училищните ръководства при определяне на числеността на педагогическите специалисти, което рефлектира върху управлението на бюджетните средства за заплащането на техния труд. От друга страна осигуряването на нормите на учителите налага прилагане на цялостен подход по задържане и приличане на ученици в училище с оглед на запазване на паралелките в класовете.

3. Остава непроучен въпросът въз основа на какви критерии са изчислени и формирани нормите на преподавателска работа на учителите, като се има предвид, че тяхното изпълнение не се явява единственото им функционално задължение.

Като своеобразно продължение на направените изводи автора на публикацията подкрепя становището на Й.Първанова, че *„въпросите за нормата на преподавателска работа и свързаните с нея процеси в рамките на управлението на учебния процес и на човешките ресурси в училище следва да намерят своето място в изследванията в полето на училищния мениджмънт, управлението на човешките ресурси в училище, управлението на учебния процес и други научни полета, което би могло да допринесе за подобряване на практическата реалност в училищната среда“* [6].

Литература:

1. **Господинов, Д.** Управление на човешките ресурси в училищни организации. С., 2012.
2. **Господинов, Д.** Удовлетвореност от професионалния труд при учителите. С., 2013.
3. **Гюрова, В.** Образователен мениджмънт. Габрово, 2013.
4. Дреновски, И., и др. Предложение до Министъра на образованието и науката за промяна на Наредба №3 на МОН, 2014 г. за нормите за преподавателска работа и реда за определяне на числеността на персонала в системата на народната просвета (обн., ДВ, бр. 27/11.03.2008 г., изм. и доп., бр. 4/15.01.2010 г., изм. и доп., бр. 17/28.02.2012 г.)

5. **Петкова, И.** Подготовка и квалификация на българския учител. С., 2012. Университетско издателство „Климент Охридски“.

6. **Първанова, Й., Калалиш, Д.,** Конструктивът „норма на преподавателска работа“ в училище - някои управленско-административни въпроси. В: 35 години факултет по педагогика – приемственост и бъдеще. СУ „Св. Климент Охридски“, 2022, ISBN: 978-954-07-5345-4, с.90-100.

7. Проучване организацията на учебния процес - продължителност и структура на работното време на учителя. Национално представително изследване. Съюз на българските учители, С., 2014.

8. Практически наръчник „Организация и управление на училищното образование“. Ръководител на проекта Катерина Касабова. С., РААБЕ България ЕООД, 2019. ISSN 2682-9967.

Нормативни документи:

9. Закон за предучилищното и училищното образование. В сила от 01.08.2016 г., Обн. ДВ, бр.79/13.10. 2015 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр.82/18.09.2020 г.

10. Наредба №5/14.05.2002 г. за нормите за задължителна преподавателска работа и нормативите за численост на персонала в системата на

народната просвета. Издадена от министъра на образованието и науката и министъра на финансите, обн., ДВ, бр. 51/21.05.2002 г., изм. и доп., бр. 83/24.09.2004 г.

11. Наредба №3/18.02.2008 г. за нормите за преподавателска работа и реда за определяне на числеността на персонала в системата на народната просвета, Издадена от министъра на образованието и науката. Обн. ДВ, бр.27/11.03.2008 г., отм. ДВ, бр.34/28.04.2017 г.

12. Наредба №4/20.04.2017 г. за нормиране и заплащане на труда, в сила от 01.01.2017 г. Издадена от министъра на образованието и науката. Обн. ДВ, бр. 34/28.04. 2017 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр.12/12.02.2021 г.

13. Наредба №4/30.11.2015 г. за учебния план, в сила от 04.12.2015 г., Издадена от министъра на образованието и науката. Обн. ДВ, бр.94/4.12.2015г., изм. и доп. ДВ, бр.76/28.08.2020г.

14. Наредба №4/20.04.2017 г. за нормиране и заплащане на труда, в сила от 01.01.2017 г. Издадена от министъра на образованието и науката. Обн. ДВ. бр. 34/28.04.2017 г., изм. и доп. ДВ, бр.71/2.09.2022 г.

PHILOLOGICAL SCIENCES

THE ROLE OF NON-CONTINUOUS TEXTS AT LANGUAGE CLASSES AT THE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

Orazbayeva E.

*South Kazakhstan state pedagogical university
Republic of Kazakhstan, Shymkent*

РОЛЬ НЕСПЛОШНЫХ ТЕКСТОВ НА ЯЗЫКОВЫХ ЗАНЯТИЯХ В ВУЗЕ

Оразбаева Э.Б.

*Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
Республика Казахстан, г. Шымкент
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928449>*

Abstract

The article is devoted to the problems of organizing theoretically conditioned work in language classes at a university. Taking as a basis the universal method of large-block presentation of material, developed in the second half of the twentieth century, the author proposes methods for the systematic and consistent mastering of the skills by students of creating generalizing schemes, tables, reference signals when mastering linguistic theory. The stimulating factor for writing this article was the introduction of the classification of texts into "continuous" and "non-continuous" into school language disciplines. Considering the specifics of schematization in language classes in relation to various types of work with reference notes, diagrams and tables, the author seeks to show the professional significance of the work being done for students mastering educational programs of a pedagogical profile.

Аннотация

Статья посвящена проблемам организации теоретико-обусловленной работы на языковых занятиях в вузе. Взяв за основу универсальную методiku крупноблочной подачи материала, разработанную во второй половине двадцатого века, автор предлагает приемы систематического и последовательного овладения студентами навыками создания обобщающих схем, таблиц, опорных сигналов при освоении лингвистической теории. Стимулирующим фактором для написания данной статьи послужило введение в школьные языковые дисциплины классификации текстов на «сплошные» и «несплошные». Рассматривая специфику приема схематизации на занятиях по языковым дисциплинам применительно к различным видам работы с опорными конспектами, схемами и таблицами, автор стремится к показу профессиональной значимости проводимой работы для студентов, осваивающих образовательные программы педагогического профиля.

Keywords: *higher educational establishment, language classes, continuous and non-continuous texts, linguistics, scientific style of speech*

Ключевые слова: *вуз, языковые занятия, сплошные и несплошные тексты, лингвистика, научный стиль речи*

Освоение образовательных программ филологической направленности в педагогических вузах предполагает наличие у студентов навыков сбора, анализа, переработки лингвистического материала для дальнейшей его экстраполяции в речевую практику. Особую значимость указанный навык приобретает при усвоении неродных языков, и здесь большую роль в обучении сбору и анализу информации в учебном процессе может сыграть работа с несплошными текстами как средством эффективной коммуникации. В несплошных текстах видится безусловный потенциал: умение обучающегося кодировать большой объем информации, выстраивая логические цепочки для рассуждения, характеризуется в современных условиях как эффективный общепредметный навык [1].

Обращаясь к дидактическому обеспечению работы по созданию несплошных текстов, следует с

новых позиций рассмотреть технологию крупноблочной подачи материала, чтобы сделать ее предметно-ориентированной. Напомним дидактические условия, определяющие использование указанной технологии:

1. Группировка теоретического материала в крупные блоки с целью увеличения его объема без перегрузки обучающихся, а также с целью активизации их познавательной деятельности.

2. Кодирование учебной информации, представление материала в сжатом виде как дидактическое условие организации творческого процесса, позволяющего реализовать требования развивающего обучения.

Технология крупноблочной подачи материала не нова (применительно к урокам русского языка она была разработана Ю.С. Меженко), но она созвучна современным психолого-педагогическим

установкам, получившим подтверждение в практике школьного изучения казахского языка [2;3] и шагнущим в вузовскую аудиторию, для которой вообще характерно движение от абстрактного к конкретному.

Напомним, что осознанное обращение к несплошному тексту при усвоении теоретической информации формируется еще в школе. В вузе оно приобретает систематический характер; студентам схемы не просто демонстрируются, схемы составляются при их непосредственном участии. Такая работа приводит к обобщениям, установлению связей и взаимосвязей между явлениями, позволяет систематизировать, обобщать изучаемый материал. Создание несплошных текстов лингвистической направленности на занятиях служит средством активизации познавательной деятельности студентов, средством целостного осмысления материала.

В работе над схемой в вузовской аудитории нужно ориентироваться на то, что студент уже знает, на те общепредметные навыки, которыми он овладел в ходе школьного освоения языковых дисциплин. Создание опорных схем, ассоциативных таблиц и кластеров, оформление диаграмм – такие приемы работы над несплошными текстами используются и в технологии критического мышления, и в работе над проектами, и при организации

модульного обучения. Но необходимо не забывать о том, что обучение возможно только при развитии, то есть при высоком уровне трудности, и следовательно, вузовское освоение природы несплошных текстов строится на принципах преемственности и перспективности. Не следует забывать и об учете индивидуальных особенностей обучающихся, а также о принципе рациональности, который непосредственно связан с профессиональной направленностью осваиваемых студентами образовательных программ.

Классификация схем на опорные, логические, структурные носит условный характер, данное утверждение обусловлено приведенным ниже примером, в котором представлены перечисленные выше параметры (опора, логика, структура). Несплошной текст на языковых занятиях может: подготовить восприятие, быть средством осмысления нового или обобщения и закрепления старого. Так, в группах с казахским языком обучения знакомство с механизмом образования причастий в русском языке может сопровождаться составлением следующей схемы:

Механизм образования причастий в русском языке

ФОРМА ГЛАГОЛА		ПРИЧАСТИЯ			
		Действительные		Страдательные	
		Настоящее время	Прошедшее время	Настоящее время	Прошедшее время
Несовершенный вид	Перех.	+	+	+	- (+)
	неперех.	+	+	-	-
Совершенный вид	Перех.	-	+	-	+
	неперех.	-	+	-	-

При такой организации работы развивается не только мышление, но и память, формируются речевые навыки. В ходе экспериментальной работы автор имел возможность убедиться, что использование данной технологии намного разнообразит познавательную деятельность студентов; использование методики крупноблочной подачи материалов при изучении языковых дисциплин, несомненно, даёт хорошие результаты. Благодаря созданию несплошных текстов значительно увеличивается объём изучаемого на занятии материала; совершенствуются навыки самостоятельной работы, студенты демонстрируют более прочные знания по предмету, высокого уровня достигают их исследовательские и проектные умения. Использование данной технологии способствует повышению творческого потенциала студентов, развитию их речи, мышления.

Введение крупных блоков теоретического материала осуществляется с помощью опорных сигналов, о которых следует сказать особо. Один из представителей дидактического направления, которое было обозначено во второй половине двадцатого столетия как «педагогика сотрудничества» и которое сегодня соотносится с понятиями «лично-ориентированные подходы», «субъект-

субъектное обучение», «интерактивные технологии», – В.Ф. Шаталов – назвал опорный сигнал «ассоциативным символом», заменяющим некое смысловое значение. Этот символ способен мгновенно восстановить в памяти известную и ранее понятую информацию. По сути, опорный конспект представляет собой систему опорных сигналов, «...имеющих структурную связь и представляющих собой наглядную конструкцию, замещающую систему значений, понятий, идей как взаимосвязанных элементов» [4].

Дидактические условия работы с опорными конспектами отвечают современным требованиям и делают познавательную работу успешной:

- 1) активизируется мыслительная деятельность обучаемых, растет мотивация к освоению предмета;
- 2) формируются навыки восприятия информации, в соотнесенности её с ранее усвоенной;
- 3) развивается умение целостно воспринимать большой объем научной информации;
- 4) повышается интерес к изучаемому материалу.

Приведем в качестве примера материалы для изучения, повторения и систематизации раздела «Синтаксис и пунктуация». Используя опорные

конспекты, студенты самостоятельно повторяют основные темы синтаксиса. Опорные конспекты отличается компактность, продуманность представления каждой темы, наглядность, уместность примеров и пояснений. Конспекты представляют собой краткий курс синтаксиса в таблицах и схемах, что позволяет оптимизировать изучение и повторение этого раздела.

С опорными конспектами можно работать:

- при изучении нового материала;
- при повторении и систематизации изученного;
- на занятиях и при выполнении СРО;
- с целой группой и при индивидуальном обучении [5].

Эффективность и успешность использования опорных конспектов определяются их наглядностью; удобством; краткостью и емкостью представленного материала по каждой теме; наличием алгоритма действий; облегченным подходом к запоминанию нужного теоретического материала; систематичностью и последовательностью его представления.

Охарактеризуем основные виды работы с опорными конспектами:

1. Представление в рабочей тетради (или на файле) опорного конспекта по теме (обучение правильному оформлению, умению выделять главное).

2. Комментирование преподавателем (или студентами) отдельных фрагментов конспекта (пояснения к схематическим обозначениям).

3. Повторение студентами частей конспекта, правил, схем (обучение структурированию научных лингвистических текстов).

4. Использование конспекта в процессе выполнения практических заданий (многократное обращение к конспекту способствует запоминанию без заучивания).

5. Внесение студентом пометок и собственных дополнений в опорный конспект.

6. Письмо по памяти всего опорного конспекта или его частей.

7. Обучение составлению собственных опорных конспектов, схем, алгоритмов при повторении и систематизации изученного материала.

8. К безусловной значимости опорных таблиц, схем и конспектов следует отнести их востребованность, когда лингвистическая теория экстраполируется в речевую практику.

Активная познавательная деятельность обучаемых при составлении опорных конспектов, обобщающих таблиц, ассоциативных схем обусловлена необходимостью восприятия информации, соотношения её с ранее усвоенной, умением выделять главное, воспринимать материал в целостном виде. Так объективируется мысль об эффективности схематизации материала, а создание схемы характеризуется как приём, облегчающий восприятие темы и её понимание. Несплошные тексты разнообразят формы проведения занятий, делают их более запоминающимися, эмоциональными; они развивают логическое мышление, способствуют глубокому и

последовательному усвоению материала. В вузовском обучении чрезвычайно важна работа всех механизмов памяти (слуховой, зрительной, двигательной); при условии их систематического и целенаправленного использования уровень усвоения информации повышается. Для современного педагога ценность методики крупноблочной подачи материала заключается:

а) в лаконичности (максимум закодированной информации при минимуме визуальных или графических знаков);

б) в структурности (один блок содержит несколько тем: так, например, гораздо легче усваиваются грамматические особенности языковых средств применительно к стилистике);

в) в удобстве восприятия и воспроизведения, непохожести (разнообразии форм, структурирования, цвета и т.д.);

д) в занимательности, в возможности проявлять при их создании креативность;

е) в цветовом оформлении, особенно при подготовке презентаций, когда воздействие на студента происходит и на эстетическом, и на психологическом уровнях.

В практике вузовского обучения языкам из всех существующих форм наглядности наиболее распространены схемы. Самое важное достоинство схем в том, что в на одной странице тетради, на одном листе А4 можно уместить огромный объем материала. Схема как средство обучения является не просто иллюстрацией, которая даётся параллельно с устным или письменным изложением материала – она представляет своеобразным ключом к решению практических задач, активизируя не только познавательную, но и мыслительную деятельность студентов [4].

Работа со схемой учит умению выделять главное в изучаемом материале, способствует развитию логического мышления, формирует умение в конкретном лингвистическом факте видеть языковую закономерность. Схема привлекает простотой составления и легкостью применения (знакомить с ней можно с помощью традиционной доски, компьютера, интерактивной доски). Схема уместна на разных этапах овладения языковой компетенцией: при вводе нового понятия, знакомстве с орфографическим или пунктуационным правилом, при отработке, закреплении и повторении учебного материала. Использование опорных схем на языковых занятиях помогает студентам освоить навыки аналитической работы.

Нетрудно убедиться в соотнесенности методики крупноблочной подачи материала с приемами, используемыми в технологии критического мышления. В настоящее время вузовская методика преподавания языковых дисциплин ориентирована на поиск радикальных способов совершенствования дидактического арсенала на основе учета и творческого переосмысления накопленного опыта. Идет активное внедрение таких методических приемов, которые способствуют мотивированному и

эффективному усвоению лингвистического материала, формированию навыков его применения в практике коммуникации.

Отличительная черта модифицированных методик – организация прямого взаимодействия обучающего и обучаемых, обращение к интерактивным методическим приемам. При таком условии уходит в прошлое лекция с эгоцентричной позицией преподавателя, а студенты обращаются к кодированию – столь необходимому для освоения большого объема информации способу деятельности, имеющему непосредственную связь с информационно-компьютерными технологиями. Как и в практике школьного освоения дисциплин, в вузе преподаватели также решают проблему включенности в занятие всех студентов, формирования у них устойчивого интереса к предмету.

Приемы крупноблочной подачи материала эффективны: они положительно влияют на мыслительную деятельность студентов и делают процесс познания интересным и творческим. Возникает необходимость в систематизации современных дидактических подходов, в выявлении степени их рациональности. При этом речь идет не столько об абсолютно новых способах освоения лингвистики, сколько об унификации, обновлении уже имеющих и положительно зарекомендовавших себя

лингводидактических подходах к организации познавательной деятельности студентов, направленной на усвоение лингвистической теории с безусловным выходом в речевую практику.

Список литературы:

1. Енгай Н.В., Лих И.В. Как развивать навыки анализа несплошного текста у учащихся, которые изучают неродной язык? // Вестник науки и образования, № 21 (75): научно-методический журнал. // Международное издательство «Проблемы науки». Москва, 2019.

2. Куликовская Л.К., Мусаева Э.Н. Грамматика казахского языка в таблицах и схемах в сопоставлении с грамматикой русского языка (простое предложение). – Алматы, 2006.

3. Артыкова Т.М. Опорные схемы по казахскому языку Алматы 2002.

4. Шаталов В.Ф. Учить всех, учить каждого. isbn+5-86617-062-0.&oq=&aqs=chrome.0.69i59i45018.1009895548j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-83

5. Глазунов С.А. Опорные конспекты как средство повышения качества образования: <https://cyberleninka.ru/article/n/opornye-konspekty-kak-sredstvo-povysheniya-kachestva-obrazovaniya/viewer>

POLITICAL SCIENCES

THE ROLE OF THE GEORGIAN LANGUAGE IN THE INTEGRATION PROCESS OF ETHNIC MINORITIES IN THE PUBLIC SECTOR

Rtveladze T.

Graduate of MA at Ilia State University, Tbilisi, Georgia

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928508>

Abstract

Georgia's state policy, based on the principles of democracy, aims at protecting the rights of all ethnic Georgian citizens in a multicultural environment. The process of integration of ethnic minorities in Georgia has been ongoing for many years. The state language learning process is admitted as an essential tool of integration, portrayed through functioning of LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration.

The research highlights an importance of knowledge of the state language (Georgian) for the Azerbaijani and Armenian public servants and overviews the effectiveness of the LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration based on the evaluation and satisfaction of beneficiaries.

According to the results of the study, it became clear that ethnic minorities are still facing many challenges. Therefore, it is necessary to increase the quantity and quality of the state language learning programs to boost integration of ethnic minorities in economic, social and political life including the public sector employment.

Keywords: *Ethnic minorities, state language integration, state policy, public servant.*

Georgia is a multi-ethnic country with 13.2 percent of its population represented by ethnic minorities (National Statistics Office of Georgia 2018, 9). Representatives of the 10 most populous nationalities in the country speak a language different from the state language, Georgian. This is particularly evident in the densely populated regions of Georgia with ethnic minorities, such as Kvemo Kartli and Samtskhe-Javakheti which are predominantly populated by ethnic Azeris (6.3 percent of the total population) and Armenians (4.5 percent of the total population) (National Statistics Office of Georgia 2018, 9).

Being a part of the Soviet Union ever since its creation has obstructed Georgia's political, cultural, economic life as well as ethno-linguistic policies hindering nation-building and national identity construction. Considering that the Russian language was favored in all the republics of the Soviet Union, up to now ethnic minorities do not exercise a good command of the Georgian language. As one of the reasons explains, small nations prioritized language to protect themselves from the language policy of the Soviet Union (Amirejibi and Gabunia 2021, 6).

The Rose Revolution in 2003 laid a solid background to the policy shifts towards deepening the integration of ethnic minorities by the launch of practicing effective state policies (Institute of social sciences and analysis 2011, 39). Restructuring the state policies have been solidified by developing a "National Integration and Tolerance Strategy" and later a "State Strategy for Civic Equality and Integration". In addition, one of the initial and consistent steps were taken after 2006 by entering into force the European Convention for the protection of national minorities which boosted formulation of the state strategy (Institute of social sciences and analysis 2011, 39). For building democracies, the convention promotes the preservation of ethnic, linguistic and religious characteristics for national minorities, as

well as stimulates each of them to exercise their rights (Legislative Herald of Georgia 2006). In line with the above-mentioned international commitments, a number of changes have been made to Georgian legislation to protect ethnic minorities, their development and identity. Among them is the Law on State Language, which was adopted by the Parliament of Georgia in 2015, obliging all bodies, state or local self-governments to operate in Georgian language. (Legislative Herald of Georgia 2015). Article 5 of the law also obliges state and local self-governments to promote the functioning of the Georgian language, and according to Article 6, all public servants are required to know the Georgian language (Legislative Herald of Georgia 2015).

According to the State Strategy for Civic Equality and Integration 2021-2030 action plan, "knowledge of the state language is one of the most important preconditions and a necessary factor for strengthening democratic process in the country" (State Strategy for Civic Equality and Integration 2021-2030, 30). In this regard, the paper overviews the largest state language learning school, the LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration, with about 16 000 participants having successfully completed the Georgian Language course in 2015-2020. The school developed in 2005 aims at integration of public sector employees, including local self-governments, through learning the state language (LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration). According to the initial plan, "the curricula was devised exclusively for schoolchildren (in non-Georgian schools) and public servants" (State Strategy for Civic Equality and Integration 2021-2030, 14). However, LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration "implements diverse programs for teaching the state language via 13 educational centers and 171 mobile groups" (State Strategy for Civic Equality and In-

tegration 2021-2030, 14). Participation of ethnic minorities has considerably increased in the programs of the LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration (State Strategy for Civic Equality and Integration 2021-2030, 21) However, the participation of ethnic minority public servants is low. Figure 1 shows that each year

the number of public servants in the state language course is quite declining. In 2014, the largest number, 380 civil servants, was recorded, while in 2019 - only 10, which represents a decrease of about 97.4 percent compared to 2014.

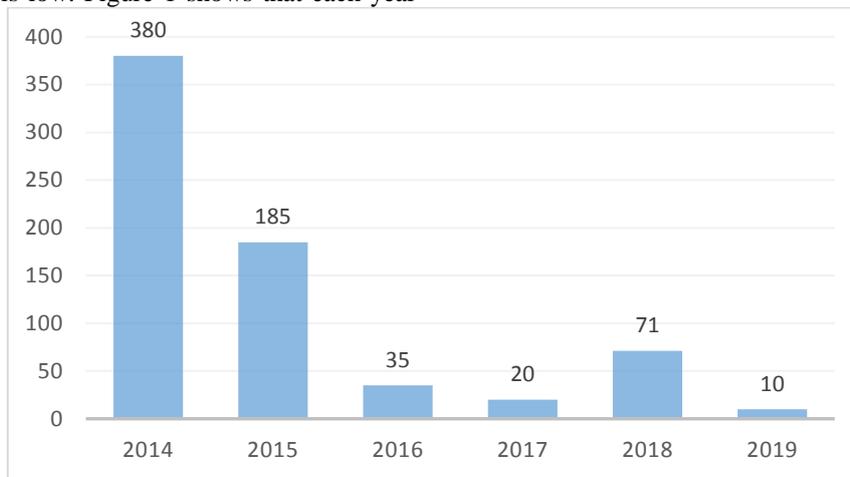

Figure 1: Distribution of public servants of the state language course

Source: The table is based on the information provided by LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration

As described in the National Concept for Tolerance and Civic Integration and the 2009-2014 Action Plan Assessment Document, LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration and Language Houses have been merged. Language houses had completely different goals from LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration school's initial goal (*Government of Georgia* 2014, 49). For this reason, it is also important to consider the proportion of public servants compared to other groups involved. Figure 2 clearly shows that in 2014, the involvement of a large number

of public servants accounted for 27.14% of the total, in 2015, 14.58%, in 2016, there was a sharp increase beyond public officials, and a significant decrease in the involvement of public servants directly. Given both facts, the number of public servants in 2016 was only 1.1% of the total number. In 2017-2018, a similar trend was maintained at 0.62% and 2.09%, respectively. 2019 was the year with the lowest rate of involvement of public servants, as well as its share in the total number, which amounted to only 0.28%.

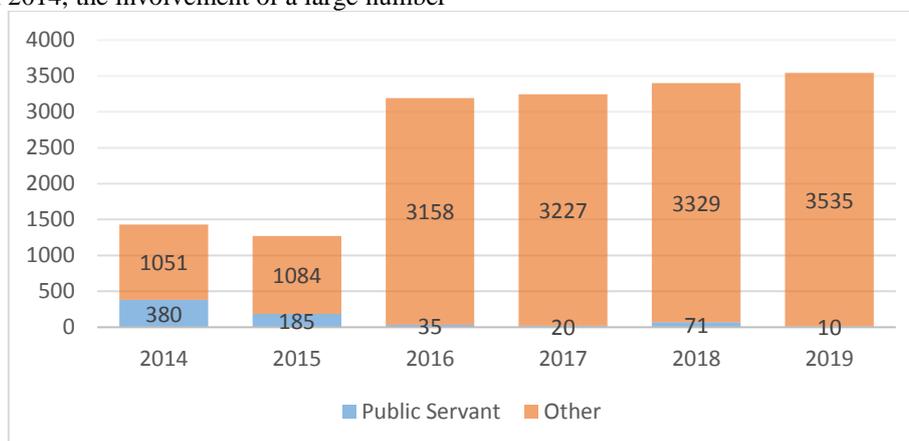

Figure 2: Statistics of the groups involved in the State Language Course

Source: The table is based on the information provided by LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration

The state policies of ethnic minorities in European countries also aim at increasing the level of integration of ethnic minorities in political and economic life. Given that there is no precise definition of "ethnic minority" in European countries either, Martin Kahanec et al define the ethnic minorities as of people with a foreign origin, including new and old migrants, national ethnic, linguistic, religious minorities, and stateless people. (Kahanec, Zaiceva, and Zimmermann 2010,6). Inadequate databases make it even more difficult to identify challenges of ethnic minorities in EU member

states (Kahanec, Zaiceva, and Zimmermann 2010,6). Therefore, the lack of accurate definition of ethnic minorities and a lack of data make it impossible to make a comparative analysis between countries on this issue. (Kahanec, Zaiceva, and Zimmermann 2010,6).

However, it is significant to review a few examples of state language policies in some European countries. Latvia with less than 60 percent of the population of ethnically Latvians, hosted many migrants from the Soviet Union in 1944-1990. (Zimmermann et al. 2008,

30). The majority of minorities are Eastern Slavs: Russians, Belarusians, and Ukrainians, who make up 35 percent of the population, while less than 2 percent are Jews, Roma, Armenians, Azeris, Tatars, and Uzbeks. (Zimmermann et al. 2008, 30). In terms of employment, labor market integration and high inclusion, the main focus falls on citizenship and the knowledge of the Latvian language, because language skills are one of the main requirements for employment. (Zimmermann et al. 2008, 31). This barrier leads to a small involvement of ethnic minorities in public administration (Zimmermann et al. 2008, 32).

Latvia has a multifaceted policy of public integration. Notable among them are Latvian language courses, which have significantly contributed to raising the level of education. The Latvian State Agency for Language Teaching makes a great contribution to the promotion of the language so that the population can learn the state language and be competitive in the employment market (Latvian Language Agency. 2005, 28).

In Germany, the growth of ethnic minorities began in the 1950s (Zimmermann et al, 2008, 28). Notable among them is the most numerous representation of Turks, amounting to about 3 million people (Smith and Eckardt 2018). Arriving in Cologne, Germany in 2008, the Prime Minister of Turkey, Recep Tayyip Erdogan, addressed the German Turks, calling for the preserva-

tion of the Turkish language (Antelava 2012, 146), noting that "assimilation is a crime against humanity" (Press 2008). In his speech, Erdogan also called on Germany to open Turkish schools in Germany, while Turkey would have provided Turkish language teachers from Turkey. (Press 2008). However, the German Chancellor disagreed with this idea, on the contrary, she added that Turks living in Germany would only succeed if they learned the German language (Institute of the Middle East 2011).

The above-mentioned attitude by German Chancellor and the Latvian State policy confirms the fact that learning the state language is an essential tool for integration.

Before describing the results of the quantitative research, it is important to consider the demographic data of the public servants participating in the quantitative survey, which will facilitate the analysis and interpretation of the data. Fifty-two of the total number of responses are from public servants in Kvemo Kartli, and 48% are from public servants in the Samtskhe-Javakheti region. In both regions 56% live in cities and 44% in villages.

The participants of the study were divided into categories according to age and gender as follows: 18-25 years, belongs to 10% of the participants; 26-35 years, (55%); 36-45 years, (10%); 46-60 years, (21%), and 60+ years, (4%) of participants (Figure 1).

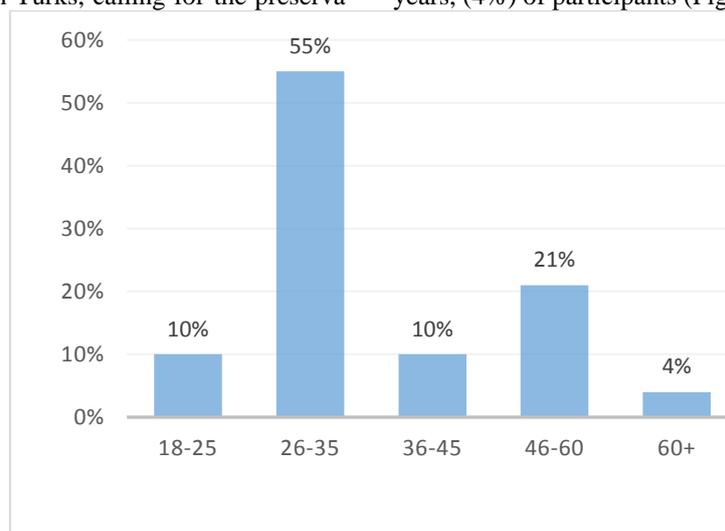

Figure 1: Age distribution of participants

Sixty three percent of participants are female and 37% are male. Fifty one percent of the participants speak Azerbaijani and 49% speak Armenian. The participant's proficiency level of the Georgian language, was assessed by the participants as follows: 17% of the participants (12 participants) speak the state language at the A2 level, 22.8% (16 participants) at the B1 level, 37.1% (26 participants) at the B2 level, and 22.8% (16 participants) at the C1 or higher language proficiency level. This distribution of language skills was indicated by the respondents' assessment and not by the officially

accepted language certificate, which may cause the data to not exactly match. Participants living in the Samtskhe-Javakheti region speak less Georgian than the participants from Kvemo Kartli (Figure 2).

Those who speak Georgian at the A2 level, are mostly from the Samtskhe-Javakheti region. The B1 level knowledge was identical in terms of the number of public servants participants, and the majority of participants with B2 and C1 levels or higher were from Kvemo Kartli.

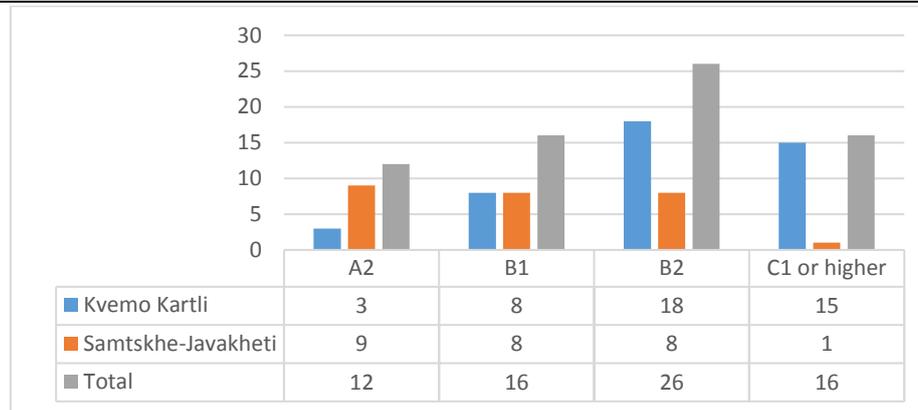

Figure 2: Distribution of Georgian language level of participants by regions

Participants also had the opportunity to indicate in the questionnaire the length of service in the public service according to six main categories as follows: 23% of participants had less than 1 year of experience in public service, 10% had 1-2 years of work experience, 35% had 3-5 years of experience, 19% had 6-10 years, 6% had 11-14 years and 8% had 15 or more years of experience.

I tried to find out how much the program helped each participant to learn the Georgian language. It is clear from the answers that the existing State Language and Integration Program of LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration was evaluated positively by the participants. In particular, 60% of the surveyed beneficiaries of the State Language and Integration Program stated that the program was very helpful, 35% said that the program more or less helped, and only 5% noted that this program did not help them learn or improve the Georgian language skills at all.

The participants indicated many positive aspects of the State Language and Integration Program. One positive factor was the variety course levels, which allows public servants to start learning or improving their Georgian language proficiency at the level needed. One of the motivating factors for learning the Georgian language at LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration School was the "certificate of successful completion" of a certain level presented by ethnic minorities to their employer. The impact of the state language learning program was positively assessed by the participants, especially by the staff of Marneuli Municipality.

Besides the benefits, the survey results highlight the following drawbacks. Since the LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration's school merged with language schools, the original goal of maximizing the inclusion of ethnic minorities in the civil service has been more or less weakened as the number of students has increased due to age and sectoral heterogeneity. The current reality is that the number of civil servants and ethnic minorities in the LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration School's state language course is declining every year.

The participants stated, that during the participation in the LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration, the ethnic minorities in Kutaisi were divided according to their ethnicity. An Armenian speaking male stated: **"The program was structured in a way that Armenian-speakers and Azerbaijani-speakers went through the program in Kutaisi during different periods"**. Kutaisi participants indicated that this was a big barrier to their learning since they had to speak Georgian only in the classroom. Moreover, the merging of LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration's school with language schools was also negatively reflected by the respondents. An Azerbaijani speaking female stated: **"After the increase in the number of students, the attention to public servants has decreased"**.

As a result, the Georgian government is taking significant measures to increase the integration of ethnic minorities through state language learning programs in Kvemo Kartli and Samtskhe-Javakheti. The state program in Georgia play a big role in the process of deepening the socialization of ethnic minorities. Nevertheless, there are many challenges facing ethnic minorities especially when members of ethnic minorities have little or no proficiency in the state language. This problem poses challenges to the full implementation of decentralization to the states with ethnically densely populated regions, of Kvemo Kartli and Samtskhe-Javakheti.

As a result of the research, I received the following answers to the research questions of this paper:

Georgia takes significant steps forward to increase the integration of ethnic minorities from legislation to execution and implementation of state language teaching programs in Kvemo Kartli and Samtskhe-Javakheti. In general, the attitude of the LEPL Zurab Zhvania School of Public Administration beneficiaries is positive towards the program. Participants firmly evaluate the existing program. However, as the majority of participants noted, the merger of the program with language schools has negatively affected its core function. The most acute problem that emerged from the study is the number of existing programs. It is critical to increase, expand, and develop the Georgian language programs to improve the integration of the ethnic minorities in Georgia.

References:

1. Antelava, Giorgi. 2012. *თურქები გერმანიაში: 50 წლის გადაუჭრელი პრობლემა. მეცნიერება და ხელოვნება*. [Turks in Germany: 50 Years unsolved problem: science and arts]. no.1(5):144-149
2. Kahanec, Martin, Anzelika Zaiceva, and Klaus F. Zimmermann. 2010. Ethnic Minorities in the European Union: An Overview. Discussion Paper Series. IZA DP No. 5397. (December). <http://ftp.iza.org/dp5397.pdf> (02.05.2023)
3. Press, Elizabeth. 2008. Turkish Prime Minister says, 'assimilation is a crime is a crime against humanity'. <https://www.thelocal.de/20080211/10293> (05.05.2023)
4. Zimmermann et al . 2008. Study on the Social and Labour Market Integration of Ethnic Minorities: IZAResearch Report Series no. 16 (February) http://ftp.iza.org/report_pdfs/iza_report_16.pdf (22.04.2023)
5. Government of Georgia. State Interagency Commission, Reconciliation and Office of the State Minister of Georgia for Civil Equality Issues. 2015. Report on the implementation of the National Concept of Tolerance and Civic Integration and the 2014 Action Plan. https://smr.gov.ge/uploads/prev/___f546b9b3.pdf (04.30.2023)
6. Institute of Social Sciences and Analysis. 2011. დემოკრატიზაციის პროცესი, რეგიონული კონტექსტი, ეროვნული უმცირესობები და კონფლიქტების ტრანსფორმაცია. [Democratization process, regional context, national minorities and conflict transformation]. <https://bit.ly/3AE1U0S>
7. Institute of the Middle East. 2011. Turkish demarche: responses of German politicians and media to R. Erdogan's speeches in Germany. <http://www.iimes.ru/?p=12232&fbclid=IwAR26LAo7IK3lnKafIZF1c3u86uXp8VRE6ZYMwFTaZQiU4R9mpBQbQOqxdjs> (04.30.2023)
8. Latvian Language Agency. 2005. Guidelines of the State Language Policy for 2005-2014. <https://valoda.lv/en/about-us/> (22.04.2023)
9. Legislative Herald of Georgia. 2006. ჩარჩო კონვენცია ეროვნული უმცირესობების შესახებ. [Framework Convention National about minorities]. <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1244853?publication=0> (04.30.2023)
10. Legislative Herald of Georgia. 2015. Organic Law of Georgia on Official Language. <https://matsne.gov.ge/en/document/view/2931198?publication=3> (22.04.2023)
11. National Statistics Office of Georgia. 2018. მოსახლეობის 2014 წლის საყოველთაო აღწერის ძირითადი შედეგები. [Main Results of 2014 General Population Census]. <https://www.geostat.ge/media/20679/2014-wlis-aRweris-ZiriTadi-Sedegebi.pdf> (22.04.2023)
12. Office of the State Minister of Georgia For Reconciliation and Civic Equality. State Strategy for Civic Equality and Integration 2021-2030, 2021 <https://bit.ly/3LH2JfH> (22.04.2023)

SOCIAL SCIENCES

THE ROLE OF SOCIAL FACTORS IN SHAPING THE ENVIRONMENT AFFECTING THE HARMONIOUS DEVELOPMENT OF EARLY CHILDHOOD

Belinschi I.

doctoral student

Institute of Political, Legal and Sociological Research Republic of Moldova

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928524>

Abstract

A variety of social factors can affect children's development and health as an indicator of the well-being of society.

Keywords: *early childhood, social factors in shaping the environment.*

This article presents the results of a scientific sociological study in the Republic of Moldova, the reason for which was caused by the need to raise the awareness and investigate the social environment that contributes to a harmonious and prosperous childhood.

The well-being of children in the modern society arouses the interest of scientists in different scientific fields and this is conditioned by the fact that the healthy child population is the basis of the future healthy adult population, the socially safe society with a good level of life quality. Therefore, early childhood health should be perceived as an indicator of the society well-being as a whole and be regarded as a national asset. The social environment affecting a child before birth, the environment into which the child enters after birth and where its development is taking place, can have a determining influence on its health and consequently on

the overall wellbeing of its early childhood, which is the foundation for a healthy country's population. As a result, society needs more sociological research on the social environment, including social factors that affect child development, both positively and negatively. The relevance of conducting sociological research on early childhood consists in identifying the specific influence of social factors on the formation of health.

The study was conducted following the methodology of sociological research, including a basic field study, the respondents were parents of children 0-5 years old, an expert survey of doctors and kindergarten workers, establishing the health group of children 0-5 years old regarding the influence of the social environment. In the course of the work, a classification of the main social factors was developed.

Table 1.

The classification of social factors influencing the health of children aged 0 to 5 developed for this study:

Social factors	Institute of the family	Institute of early childhood care and education	Institute of health	Institute of the State
Socio-demographic	Parents' age	Age of caregivers	Age of doctors	Birth rate, marriage and divorce rates at the state level
	Child's age			
	Number of children in the family	Number of children in the group	Number of children attended by a doctor	
	Family type by composition			
Personal	Parents' education	Education of caregiver	Doctors' qualifications	Life expectancy
	Type of work	Length of service	Length of service	
	Job title			
Behavioural	Quality of care for the child	Quality of care	Quality of medical care	Government policy on early childhood
	Parent literacy	Cooperation with parents	Cooperation with parents	
	Cooperation with health staff and caregivers			
Socio-psychological	Family climate	Child's mood when attending kindergarten		Government policy in support of the psychological health of the population as a whole.
	Quality of communication with the child	Psychological Group climate		
Socio-economic	Income level in the family	Type of kindergarten private/public/public with parental grant	Type of health centre private/public	Material standard of living in the country
		Accommodation in kindergartens	Equipment of medical facilities	Migration
	Housing conditions	Nutrition quality		
Socio-cultural	Life style. Behaviour patterns in the family	Cultural and educational standards in pre-schools	Cultural patterns of health workers in the organisation of care and prevention involved in the promotion of early childhood health.	Level of culture in the country
	Attitude towards religion			
Socio-geographical	Residence in rural-urban areas	Location in rural-urban areas	rural-urban areas	Geographical position of the country in relation to neighbouring countries.

While addressing the problem of studying the social causes of health, researchers have tried to position sociology of childhood in the Republic of Moldova as a separate discipline within general sociology, with entirely new approaches to the study of different childhood problems. Thus, modern society needs new knowledge reflecting the changes in society. For example, the modern Moldovan sociologist in RM V. Reabcinschii [8, p.12] writes that the value framework of the country's population has recently changed, the population has started to value more the quality of personal life, the criteria of which are health, family, material wellbeing, peace and justice. The hope is that the

change of cultural values towards the better - the quality of personal life, health, family values - will trigger a positive inertia wave towards the well-being of early childhood as well, through the formation of a new mindset of society and the way of life of its citizens.

So far, attitudes towards children in our country, care for their well-being and its basic criteria - physical, mental and social health - remain in the perspective of our country's development at both macro- and micro-social levels. According to UNICEF research [5], in Moldova many parents consider it acceptable to beat their children and the younger the child, the more likely he or she is to be physically abused. According to the National Bureau of Statistics of the RM, 755 children

were abused in 2019. The number of street children [6, 32] was 2,111 in 2005, 4,176 in 2015 and 8,600 in 2019, of which 49.1% were children aged 7-15, i.e., of early preschool age. This shows that the number of neglected children in the country has quadrupled over these years, with very young children among them, as well as physically abused children. By the end of 2019, 1,100 children were in residential care. [2, p.169]. Based on these data alone, it must be understood that child population is in distress, unable to undergo socialisation properly, that is the way healthy children are supposed to; it is crucial to realize that the sociology of childhood is not yet seen as a general state policy that aims at the well-being of young children as the basis of a healthy population of the country.

In this paper, the motivation for studying this very child age group was the socio-physiological vulnerability of the child population, which always requires special efforts and attention on the part of society in order to maintain and nurture a healthy gene pool. The WHO stresses in its findings that "a significant proportion of the global burden of disease that can be attributed to hazards in the physical environment occurs in children under 5 years of age." [1, p.7], which confirms the need for special attention and detailed study of this age group, the period of childhood, when the foundations of health for later life are being laid and formed. The study of society with its social factors, where a child is formed and grows up, implies, along with socio-economic and socio-political processes in society, the study of socio-cultural traditions, norms and values that form adults' worldview and that can influence the proper socialization of young children, which is considered in our work as a conceptual process that plays a major role in the development of healthy personalities of early childhood.

The study was based on the principles of the International Convention for the Protection of Children, adopted by General Assembly resolution 44/25 of 1989 [4]. The results of the field study showed that a negative impact on the health of young children, manifested by high morbidity and frequent complications, in 60% is caused by conflict in the family. 56% of experts responded that family conflicts have a negative impact on the health of young children. Another negative factor contributing to high morbidity among young children is the psychological state of children during kindergarten visits, such as fatigue and unwillingness to go to kindergarten. One more negative factor identified during the survey was related to teachers who admit sick children to the group.

The study took place during the pandemic period and the pandemic factor was found to be positive in shaping children's health - during this period, teachers stopped admitting sick children into groups. The number of children attending groups was reduced, and smaller groups were formed, which had a positive effect on reducing child morbidity. 63.2% of the experts expressed an opinion about the role of doctor's qualification in the positive aspect, as well as the trust in the doctor. As for the demographic factor - in full families in official marriage there are both fully healthy children

and children who frequently get ill, so this factor cannot be called decisive, nevertheless healthy children prevail in this factor. The full family factor in unofficial marriages has a negative trend towards an increase in frequently ill children, as well as a negative trend in families after divorce. The socio-economic factor in families showed that equally sick and healthy children can be in families with different material levels, which did not confirm the generally accepted opinion. The care factor on the part of the parents - adequate nutrition, a full drinking regime, developing resistance to the cold - confirmed a positive role in the formation of good early childhood health.

Conclusion.

To summarise, the most negative factors affecting early childhood health appear to be psychological factors within the family and on the part of socialisers. When asked the open-ended question about what is needed for a child to be healthy, about 50% of respondents pointed to love. Perhaps the conclusion to be drawn from our research is that a positive attitude towards small children, a loving environment which provides the impetus for their harmonious development is essential. In 'The Art of Love', the German sociologist Erich Fromm gives a concept of what love is and what its resources are. And in a social environment, given the aspect of socialisation by adults, love is an art, which has a value for the soul. The scholar stresses that man having left the animal world cannot return back, which is in line with the concept of socialisation of young children in society. Because of their vulnerability, children need adults. The art of loving requires knowledge, he writes, and consequently understanding, both in relationships between adults and in the attitude towards the small child, respect, acceptance of expression, the peculiarity of giving is a manifestation of adulthood [2, p.56] ability to love depends on the level of development of personality, ability to give, quality of love expression, he writes can be seen in the attitude of mother towards the child. Besides material nourishment, Erich Fromm calls love spiritual nourishment, which corresponds to the research results [7, p. 83].

References:

1. WHO. The state of children and adolescents in Europe. 2018., 255 p.
2. Belinski I./Traveler's Notes/Chisinau 2019., 96 p.
3. UN. Convention on the Rights of the Child. Committee on the Rights of the Child, Geneva, 9-27 January, 2006. 30 p.
4. UNICEF/Company to End Violence against Children/Ch/2023.
5. Copiii Moldovei = Children of Moldova/ Biroul Naț. Statistical Office of the Republic of Moldova - Ch., Statistica, 2020 - 254 p. Copiii Moldovei = Children of Moldova/ Biroul Naț. Statistica of Moldova.- Ch., Statistica, 2020 - 254 p.
6. Fromm E., The Art of Loving/ISBN 43883 978- 5 17 08 4593-4p131.
7. Reabcinschii V. Politilitice culturale nationale in contextul asocierii Republicii Moldova

THEORISING AND CONCEPTUALIZING IN THE STUDY OF SOCIAL FACTORS INFLUENCING EARLY CHILDHOOD

Belinschi I.

doctoral student

Institute of Political, Legal and Sociological Research Republic of Moldova

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928554>

Abstract

The approach and methodology employed in scientific research are influenced by the underlying theories and concepts. In this study, we developed a research model based on a historiographical analysis of classical sociologists to provide a theoretical foundation for our investigation.

Keywords: *early childhood, social factors.*

The sociological method is based on fundamental sociological theories, such as structural functionalism by A. Comte (1798-1857), É. Durkheim (1858-1917), H. Spencer (1820-1903), T. Parsons (1902-1979). These theories define the following characteristics of sociological research: evidence-based, neutral, lack of personal preferences, the influence of various social structures in the life of persons. The definition and study of social factors as determining a simple phenomenon for more accurate scientific results, the analogy between forms of individual organism and the social one, social system and its functions, understanding socialization as a conservative process, which establishes the connection between the child and the social system "as a lifelong experience".

The universality of sociological research is demonstrated by the need for awareness and deeper analysis of social structures, their interaction and influence, and the ability to analyze social processes and phenomena. This provides an opportunity to conduct research in other interdisciplinary fields. In the mid-20th century, Margaret Mead, a sociologist and anthropologist, wrote that children and adults perceive life differently and could learn from each other. J. Habermas, a proponent of the rational society and communicative theory, emphasizes the rules of dialogue for effective communication between agents of socialization and young children. Scientific approaches are needed to create a supportive environment for the development of a healthy childhood. By examining the diversity of the social environment, which includes many social factors influencing early childhood, sociologists look for scientific evidence within the context of sociological research. Anthropologist Margaret Mead conducted research on ethnic groups, proposing a theory of socio-cultural exchange in communities, which places the determining factor in the development of young children in communities as social over biological. In 1924, Stuart Rice wrote that the relative importance of biological and purely social factors in the development of human society was a controversial issue. Biologists such as H. Parsley believed that the child represented a rigid set of inherited inclinations, while J. B. Watson and his supporters claimed that rearing, not nature, is responsible for what a child becomes. Despite the proponents of rigid heredity, Margaret Mead's supporters believed

that "the environment creates and destroys the individual physically and mentally," the conclusion that Margaret Mead arrived at in her anthropological research [8, p.85.] in the 1940s about the influence of the social environment on personal development.

Bass notes that children create a stratification structure similar to the world of adults, as they perceive it. Hence, children themselves participate in creating their environment by emulating adult agents and being active participants in their own socialization. This concept integrates structures and configurations, as well as processes, and takes into account value judgments, emotional schemas, action orientations, and developmental readiness of both children and adults as they are part of a group or collective interest culture. (Ulich and Hurrelmann, 1991)

Emile Durkheim (1922, 1950) was one of the first sociologists to develop the concept of socialization, viewing it as a process of development guided by adults for those who are not yet integrated into society. To analyze the main conceptual-theoretical approach in studying the social environment and the social factors that impact the healthy development of a child, this study will draw on the socialization theory and its various interpretations by social scientists throughout history. This theoretical basis includes Margaret Mead's explanation of the role of social factors in intergenerational relationships, highlighting the nature of sociality as a crucial factor.

H. Mead, who conducted pioneering analysis on the significance of the "other" in the development of personality and identity through social interactions, introduced a reflexive-interactive model of development (Hurrelmann, 1986). Later, J. Habermas connected these processes of identity development and awareness to a person's ability to reflexively transcend the self and turn the self into an object (Tillmann, 2001). This process of socialization necessitates that distancing and self-distancing are fundamental for young children to begin to perceive themselves as individuals with an individual identity. However, in the study of the interaction of young children with their social environment, they are separated into the concept of early childhood socialization, where their physical, mental, and social state is studied. In contrast, later childhood, such as adolescence, provides adult children with the opportunity to assert their individuality, while still interacting with

socialization agents. According to H. Mead, young children do not have the same degree of awareness of their interactions with the 'other' as older children. Despite this, adopting socialization theory for young children is theoretically justified in research, given that individualization takes place when adults consciously approach young children. However, it is important to note that young children are the most immature, dependent, and unprotected age group.

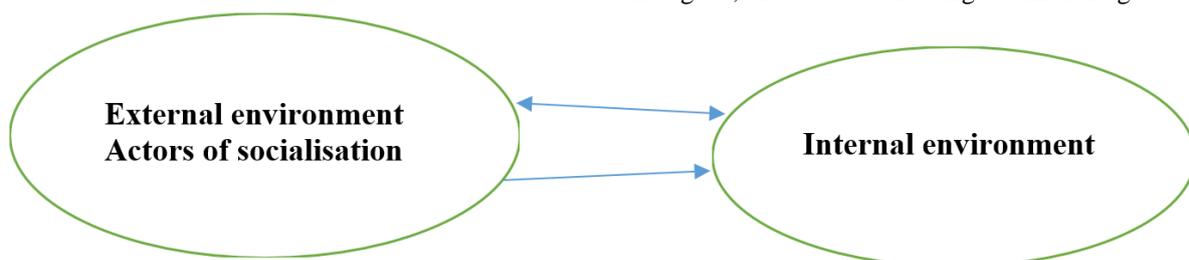
To recognize the active role of children in their socialization and consider them as social actors and culture producers, many childhood researchers have sought to 'rethink' the concept of socialization. Such authors as Plaisance, 2004; Sirota, 2005; Javeau, 2005; Mollo-Bouvier, Mayall, 2002 200 Setton, 2005, etc. have advocated that socialization is intertwined with theories of reproduction and maintenance of social relations and order, which involve the incorporation of values and norms of moral behavior towards oneself and others. Socialization processes include individual experiences, attitudes, knowledge, emotional structures, and cognitive abilities, as well as interactions, communication, and activities in the social environment.

In terms of the main idea of this scientific work, it is advisable to start from the classical theory of structural functionalism developed by T. Parsons. Accord-

ing to T. Parsons [11, p. 232.], the social system consists of individual actors interacting with each other in a physical and environmental situation. The social system interacts with the child's personality system, which includes physical, mental, and social well-being. The external social system involves actors in the socialization of early childhood, such as parents, caregivers, health workers, and other members of society who shape the child's external environment.

While adult socialization actors can shape a healthy early childhood through their proper attitude towards young children, the young child can also become a socialization agent for themselves through individualization, stimulating adult socialization agents from the external system to create a supportive environment for the child's personality system. However, it is essential to consider the peculiarity of immature early years in the development of the theory of correct socialization. Adult agents of socialization of young children need scientifically based knowledge, as children read and copy through individualization, making them actors for themselves.

The sociological research model involves the interplay of two systems: the external sociological system consisting of social factors and socialization agents that shape the environment and affect early childhood, and the internal system that encompasses the physical, psychological, and social well-being of children aged 0-5.

Based on the developed theory of proper socialization and the sociological research model used to study the external environment that influences early childhood and health as an indicator of well-being, it is crucial to focus on the structure of the external system itself, which is the object of this sociological study. The external system comprises multiple social factors shaped at various levels of social institutions that interact with children aged 0-5 and can have a significant impact on their health status, either positive or negative.

When exploring the theoretical and methodological aspects of the social factor and its impact on early childhood, it is crucial to distinguish the concept of a social fact introduced by É. Durkheim (1964), which refers to a social force or structure that exerts external coercion on the individual [p.31]. According to É. Durkheim, social facts are the social causes of events in society or in an individual's life. Although facts may be used to confirm concepts or conclusions, they are peripheral to science, serving only as examples or evidence. É. Durkheim argued that science should proceed from ideas to things, not vice versa [3, p.22].

What is the difference between a social fact and a social factor? The term "*social*" refers to something related to people's lives and their relationships in society,

or something that causes changes in productive relations in society. A *factor* is the driving force or cause of a process or phenomenon, while a *fact* is an actual event. É. Durkheim introduced the concept of a social fact, which is an externally coercive structure that acts on individuals [4, p.31]. According to him, social facts are the social causes of events in society or in the life of an individual. While facts may be used to confirm concepts or conclusions, they are peripheral and do not serve as the subject of scientific study. In contrast, the subject of scientific study goes from ideas to things, not from things to ideas [3, p.22]. Sociologists have different views on what contributes to research data and what factors influence social life. Thus, facts are the data obtained as a result of research, while factors are external forces that influence changes in macro- and micro-society.

During the study of the influence of social factors on the Moldovan electorate's activity, I. Mocanu. I. defined social factors as social variables that affect changes in population behavior [10, p.38]. B. Wolman's concept states that social factors are a manifestation of influence resulting from interpersonal relations, social organizations, social institutions, norms, and beliefs. N. Smelser notes that certain social factors, as variables,

influence specific behavioral patterns of people in society while explaining the cause-and-effect relationship of processes in society. Variables can take on different meanings, and simple social factors such as age and education can be considered universal in any sociological study for all population segments, or they can be specific to a particular age group, such as early childhood, as in the present study. Alanen 1994, James and Prout 1995, Geraldine Brady, Pam Lowe, and Sonja Olin consider children as a separate social group. According to the developed research model, the specific social factors in this interdisciplinary study are the social factors shaped by early childhood socialization actors, such as the behavioral or personal social factors of parents.

In the context of the developed theory on the proper socialization of young children and the formation of their health through the study of intergenerational interactions, Merton's theory of role conflict (1975) is relevant. Children belonging to different social groups, shaped by their families and social environments, experience varying levels of health, leading to determinants of social inequalities in health related to family background, education, and income. For this study, social factors are defined as the social variables that influence the level of early childhood health, which have both universality and specificity for this age group. Early childhood health status is also a variable that interacts with social factors in the external system. Therefore, the impact of social factors on children's health status results from the interaction of variables in two systems - the external environment system and the system of well-being of an individual aged 0-5. Children's health status is a dependent variable, while social factors are independent variables.

The study of social factors as an object of research has a significant impact on the nature of scientific research in the interdisciplinary field, particularly in maintaining the environment that prioritizes the health of early childhood. In the second half of the 20th century, the change in the structure of morbidity highlighted the study of lifestyle factors as determinants, shifting the focus from healthcare to prevention. Despite being a well-elaborated scientific category, public health remains understudied as a social phenomenon, although it is the object of study for many sciences. [22, p.1-3]. Sociologists are motivated to conduct research into the social environment that affects health as an indicator of well-being, given the universality of sociological methods, insufficiently studied social environment, and specific influence on health, as well as the interest in processes at micro- and macro-levels and the study of the behavior of socialization agents that shape the health of early childhood.

According to the World Health Organization (WHO), "child maltreatment or abuse encompasses physical or emotional maltreatment, sexual abuse, neglect or negligence that is likely to cause harm to a child's health. Emotional abuse refers to repeated or persistent exposure or rejection of a child by parents or other adults, resulting in disturbances in the child's emotional status, behavior and ability to socialize. The Developmental Health and Disease Origins (DOHaD) paradigm suggests that environmental factors to which

an individual is exposed throughout their life can leave an epigenetic mark in the genome, with early development being a crucial period when the epigenome is particularly sensitive to environmental influences. During this time, an individual builds up their health capital that allows them to respond more or less effectively to life's challenges. Research faces the challenge of decoding the modes of action and epigenetic mechanisms that result from environmental factors leading to increased susceptibility to disease or resistance. In terms of health, the challenge is to translate these scientific findings into action.

The question of a healthy lifestyle has gained importance as a social concept in many countries worldwide, whether they have already achieved a high cultural and economic standard or are still striving for it. A healthy lifestyle refers to the ability of a society, whether at an individual or social group level, to realize its full potential in promoting good health, ensuring social well-being, and maintaining the integrity of health. This involves achieving a balance between the level and quality of life and the effectiveness of social organizations. (WHO, 2015)

This research work adopts a paradoxical approach, combining two controversial concepts - socialization and generations - to address the problem among the age group being studied. On the one hand, socialization for young children is viewed as a violent and forced process, heavily influenced by the adult agents of socialization, cultural heritage, and household behavior, which can impact their physical, mental, and social health, as well as their ability to adapt to society. On the other hand, children are recognized as a separate social group, and therefore must be treated as individuals with their own feelings and opinions. The study's focus is on exploring the role of the agents that shape early childhood and its impact on health and well-being.

When considering social factors as a social variable, it is important to view the health of the 0-5 age group as a social category, but it should also be acknowledged that the study of health levels should be viewed as a variable due to its changing characteristics. "As per sociological research, the focus is on identifying and measuring characteristic variations of a specific phenomenon and explaining them by the effects of another phenomenon. The first phenomenon is known as the dependent variable, and the second, which explains or causes the first, is called the independent variable. Sociologists formulate a hypothesis in advance about the relationship between the independent and dependent variables. In other words, the dependent variable is influenced by the independent variable.

It is essential to differentiate between the dependent and independent variables, as well as the subject and object in our study. Social factors can be considered an independent variable as they exist independently in the social world, whereas health is a dependent variable as it is influenced by several social factors. While health is the object of study, social factors are the subject, which can provide a basic understanding of the social processes affecting health and at the same time social factors can be part of the medical

work of health research. Sociological research is interested in examining how society influences health changes, particularly for children aged 0-5, either positively or negatively. By focusing on social factors as the object of study and health levels as the subject, we can gain insights into the significance and generalization of the social as a determinant factor in the sociology of children's health. Besides demographic and economic factors, psychological and behavioral factors also play a significant role.

Based on the developed classification of social factors, the social environment of early childhood comprises social institutions and the social factors within them. Each social factor has a specific impact on the health of children aged 0-5.

The study of the context of social institutions dates back to the theory of ethnomethodology, which was described by Maynard & Clayman in 1991. Ethnomethodology, developed by Garfinkel H. (1917-2011), regards the objectivity of social phenomena as a result of methodologically conscious actions of the participants themselves in the interactions on the level of social institutions [50, p.291]. Garfinkel argued that the organization of family, contractual relations, repressive measures, state and society are thus a simple development of ideas that we have about society, state, justice, etc. As a consequence, these and similar facts exist only in and through ideas, which are the source and, therefore, the true subject of sociology. However, Garfinkel notes that Spenser G. (1820-1903) eliminates this idea, but only in order to replace it with another one made along the same lines. Spenser does not consider the object of science to be mankind but societies [21, p.256-309]. He defines social factors as any simple phenomenon and gives scientific results by making analogies between forms of an individual organism and a social organism, analyzing social factors such as education in the family, rules of feeding, and daily regime that influence the healthy development of children [2, p.10-89]. Structural functionalists believe that social facts, phenomena, and factors are those processes that affect an object from the outside, whereas Garfinkel believed that there are ways for ordinary people to create a stable social world through their everyday expressions and actions [12, p.11-12].

Talcott Parsons (1902-1979), a supporter of structural functionalism in the American school, introduced the concept of the social system and its four functions: adaptation, goal achievement, integration, and latent function. As a sociologist, Parsons considered an individual from the perspective of such a system and placed special emphasis on socialization as a conservative process that establishes a bond between a child and the social system. He viewed socialization as a lifelong experience.

The socialization theory proposed by H. Mead (1863-1931) explains how a child finds his or her identity within the larger social system. Mead uses the example of play to illustrate this process, where a child takes on the role of an adult and learns a meaningful position by playing the role. In contrast to T. Parsons' theory where the child is a part of the socialization system, Mead presents socialization as a process of role-

playing where a child gradually becomes an adult. To better understand the unique characteristics of early childhood and its impact on development, health and social organization, it is important to examine the full range of social factors at every level of social institutions that shape the child's personality system. This can be achieved through the research model and theory of proper socialization, which is developed by analyzing both classical and contemporary theories of young children's development in society.

According to Mayall (1996), Alanen [1,p3-6.] (1994), James and Prout (1995), and Geraldine Brady, Pam Lowe, and Sonja Olin, children should be considered a separate social group, prompting the need to examine the influence of social factors on socialization agents from the perspective of role conflict theory (Merton, 1975). The context of the theory of role conflict suggests considering the role of social institutions that early childhood is confronted with, according to the developed classification. Garfinkel (1972) characterized social institutions, including medical ones (Ten Have, 1995), as everyday activities within institutions, and was interested in how people carry out their official tasks and how institutions are created in the process. Similarly, we are interested in how social institutions that shape early childhood wellbeing function and how the socialization process of children aged 0-5 years in relation to health conditions occurs. Traditional sociological research on institutional settings has focused on the structure of formal rules and procedures, but we seek to delve deeper into understanding the social factors involved in these institutions (Garfinkel, 1972; Ten Have, 1995).

Supporters of ethnomethodology suggest that in addition to the internal forces that shape social institutions, there are also external forces that drive their emergence. In our study, the external force is the society's need for preschools and medical institutions that serve children aged 0-5. To understand the process of socialization during early childhood in modern society, it is important to examine how it occurs within this age group. Ethnomethodology theory has shown us that the emergence of social institutions is not only caused by internal forces but also by external factors such as societal needs. In addition, the family institution also influences the emergence of a child within the family, which demonstrates the impact of internal forces within the institution. The study of social factors and their effects, particularly on the health status of children aged 0-5, has led to the development of the concept of good socialization, which provides the scientific basis for this paper.

The study of social institutions and social factors explores how these institutions interact to shape early childhood. According to T. Parsons [11,p.232], there is an external system that includes certain subsystems, including the family institution, pre-school education institution, health care institution, and state institution. All of these institutions are relevant to the socialization of early childhood in the context of health formation, but it is important to consider whether they all have equal priority in the process. A social institution is a set

of norms that regulate a particular sphere of social relations, and the term originated from jurisprudence, as noted by A. I. Kravchenko. The author writes that the purpose of social institutions is to satisfy the most important vital needs of the collective, and distinguishes five main social institutions in society:

- The institution of family and marriage, which satisfies the need for reproduction of the family
- Political institutions, including the state, which satisfy the need for security and social order
- Economic institutions, which satisfy the need for subsistence
- Educational institutions, including science and culture, which satisfy the need for knowledge transfer, socialization of younger generations, and training
- The institution of religion, which satisfies the need to solve spiritual problems and find meaning in life.

It is important to acknowledge the significance of the institution of health care, as it is responsible for promoting and maintaining good health, as well as restoring it when necessary. As a social institution, it encompasses a vast social system with various statuses, roles, norms, sanctions, and organizations. It functions as an adaptive arrangement of society, created to meet its most important needs and is governed by a set of social norms.

In our research, we focus on studying the social factors and their impact on the health of children aged 0-5 years. Based on our classification of social factors, we have identified various social institutions that play a significant role in shaping children's health during this age period. It is important to note that each institution has specific social factors that can have either positive or negative effects. In sociology, an institution is a multifaceted term used to refer to established patterns of behavior that create a normative and restrictive order within which an individual can act. Our main objective is to identify the specific nature of the social factors, their degree of influence, and the reality of their impact on children's health. A. I. Kravchenko [7, p.37.] emphasizes that the functions of institutions, in other words, the set of tasks to be solved, goals to be achieved, and services to be provided, bring benefits to society. On the other hand, in any institution, there may be emerging risks that bring harm, which are referred to as dysfunctions. Therefore, the functions of social institutions strengthen society, while dysfunctions undermine it. By exploring and understanding the role of each institution in promoting the healthy development of children, we can determine the factors that contribute to positive health outcomes and those that may lead to negative outcomes.

At the start of their life, a child enters the first institution - the family. However, the child enters the family through the institution of health care. While the family institution is fundamental and lays down the foundation of the child's upbringing (e.g., full, incomplete, well-to-do, dysfunctional), the institution of pre-school education plays a role in secondary socialization and is an indicator of the primary socialization process of children in families in terms of good adaptation to kindergartens in the context of health.

The institutions of health and family are closely connected in their complex impact on a child's health, starting from the very beginning of their life. The family institution creates the initial environment where the child grows and develops, with its cultural and material values, and plays a significant role in the child's primary socialization, forming connections with other institutions. Depending on its cultural characteristics, behavioral norms, and composition, the family institution can have positive (functional) or negative (dysfunctional) effects. According to Article 12 of the Convention on the Rights of the Child, children have the right to express their opinions freely on all matters affecting them and expect that their views will be considered. In this context, it is essential to acknowledge and respect the child's perspective, including their health-related needs and concerns.

The Convention highlights that the child's identity as a member of the family, community, and society is often disregarded due to age and immaturity. The socialization of children is unavoidable due to their immaturity and inexperience, but it is essential to recognize that faulty socialization can lead to stressful socialization of young children. Young children are highly sensitive to their surroundings and can quickly become aware of people, the world around them, and the routines of their lives, while also developing their individuality. They learn to express their feelings, thoughts, and desires in different ways. The Committee notes that "family" includes a range of structures and mechanisms that provide the young child with care, nurturance, and healthy development, such as the nuclear family, extended family, and other community-based organizations, provided they are consistent with the rights and best interests of the child. The child forms an enduring relationship with their parents or primary caregivers, which provides them with physical and emotional security, quality care, attention, and helps develop their personal identity and ways of behaving, as well as life skills and knowledge. Hence, parents and caregivers are the main channel through which young children exercise their rights [5, p.11]. The Convention stresses that both parents have common responsibilities for the upbringing and development of the child, with equal responsibility for the custody of the child (Article 18.1). The most significant situations that negatively affect young children include abandonment, deprivation of adequate parental care, growing up in severe material need or psychological distress, poor parental mental health, growing up in isolation from society, inadequate parental relations leading to conflict between parents or child abuse, and situations where children's relationship with their parents is severely interrupted (including through enforced separation).

The concept of the developmental niche was introduced by Charles Super and Sarah Harkness (see also Gardiner, Mutter & Kosmitzki, 1998), who conducted community-based research in Kenya. They defined the developmental niche as consisting of the everyday physical and social conditions, child-rearing and care practices, and the psychology of parents or caregivers. According to the authors, the family is the center of development, particularly during a child's early years, and

plays a crucial role in shaping the child's heredity and environment. In the context of our study on the influence of the social environment on children's health, it is essential to consider the impact of family habits, traditions, and patterns, which can shape health or disease at the biological level through primary socialization. The responsibility for direct child health care lies with the institution of health care, which involves observation, treatment and prevention. However, the traditional medical model fails to account for the psychological component of disease factors, leading to the dominance of the biopsychosocial model in contemporary science. According to I. M. Shishkova, the internal picture of health begins to form between 4-5 years of age, influenced by biographical factors such as gender, demographic indicators, and physical and personal development, family factors such as relationships with family and close relatives, and attitudes towards health, and extra-familial factors such as peers, school, teachers, and media.

Based on our study of the health of children aged 0-5 years, we believe that the child's perception of health and healthy lifestyle begins to form from intrauterine age and should be fully formed by the age of 5. Neglecting this critical period may result in improper socialization and disregard for the child's individuality at an early age. Shishkova I.M. [12,p.5.] notes that a child's internal picture of health is shaped by both external and internal factors, which can have long-lasting effects on their health. External or objective factors include social and economic living conditions and the level of state and societal development, while internal or subjective factors include personal characteristics, past experiences with illness, and current health status. When examining the role of preschool institutions in shaping the health of children aged 0-5, it is worth noting that research was conducted in Ufa, for example, on the influence of social factors during the societal transformation in the first decade of the 21st century. Children's socialization was negatively impacted by various social problems that emerged during this period, such as reduced coverage of children, poor quality of educational and recreational processes, social inequalities between mass and elite, urban and rural pre-schools, low staff qualifications, and extremely low salaries of the staff. Therefore, we emphasize that preschool institutions play a crucial role in educating, nurturing, and promoting the health of children aged 0-5 years. Particular attention should be paid to factors such as daily routine, physical activity, healthy food culture, and disease prevention.

Socializers, such as kindergarten teachers, play a crucial role in shaping children's development. They are responsible for the physical, educational, aesthetic, and social processes, second only to parents. As society increasingly recognizes children's health as a core value and resource for overall development, socialization is a continuous process that reflects the conscious or unconscious attitudes of adults towards the child's formation. It is therefore important to consider the extent to which socializers, including parents, health workers, and educators, have been properly socialized to ensure the health and safety of the child.

Conclusion

The development of a research model that examines the interaction between external social structures and the internal personality has led to the definition of the fundamental concept of appropriate socialization. This concept has formed the basis for the main conclusions drawn from the study's findings.

References:

1. Alanen, L. (2014). Editorial: theorizing childhood. *Childhood*, 21(1), 3-6.
2. Bass, L. (2010). Childhood sociology in society/current sociology. *Current Sociology*, 58(2), 335-350. doi: 10.1177/0011392109355982
3. Geraldine Brady, Pam Lowe and Sonja Olin Lauritzen. Connecting a sociology of childhood perspective with the study of child health, illness and well-being: introduction. *Sociology of Health & Illness* Vol. 37 No. 2 2015 ISSN 0141-9889, p.173-183
4. Durkheim, É. (1964). *The rules of sociological method*. The Free Press.
5. European Commission. (1996). *The state of health in the European Community*. Luxembourg.
6. Francisco Bolaños Jimenez, Hélène Jammes, Anne Gabory. (2016). The new paradigm of the developmental origin of health and diseases (DOHaD)--Epi-genetics and environment: evidence and missing links. *médecine/sciences*, 32(1), 27-34. doi: 10.1051/medsci/20163201006
7. Kravchenko, A. I. (2012). The concept of social institution. *Social Sciences and Modernity*, 4, 51-62.
8. Freeman, D. (1983). *Margaret Mead and Samoa: The making and unmaking of an anthropological myth*. / Australian National University Press, Canberra, 1983- ISBN 070811274-379 p.
9. Mayall B., *Towards a sociology of child health*. *Sociology of Health & Illness*. Vol.20 № 3, 1998 ISSN 0141- 9889, p.269-288.
10. Mocanu, I. (2013). *Rolul factorilor sociali în sporirea activismului electoral baza materialelor din Republica Moldova [The role of social factors in increasing electoral activism based on materials from the Republic of Moldova]* (Doctoral thesis). Chisinau.
11. New World Encyclopedia. (n.d.). Talcott Parsons (1902-1979). Retrieved April 29, 2023, from [https://www.newworldencyclopedia.org/entry/T._Parsons_\(1902-1979\)WHO_European_Region//Regional_office_in_Europe/Denmark,-2020,31p.EURO:2020-504-40239-53897](https://www.newworldencyclopedia.org/entry/T._Parsons_(1902-1979)WHO_European_Region//Regional_office_in_Europe/Denmark,-2020,31p.EURO:2020-504-40239-53897)
12. . Shishkova. The influence of family factors on the formation an internal field of child's health./ DOI:10.23888/humj20183563-574/<https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-semeynyh-faktorov-na-formirovanie-vnutrenney-kartiny-zdorovya-rebenka/viewer>.
13. WHO. (2012). *Framework on early childhood development*. https://www.who.int/maternal_child_adolescent/documents/ecd_framework/en/

14. Antonova, O. V. (2006). Role of preschool institutions in socializing children in the conditions of society transformation. [Abstract]. Ufa. https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01003301615.pdf
15. WHO. (2018). The state of child and adolescent health in Europe. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/260798/9789289053039-eng.pdf;jsessionid=8707128AB3D3A2483B6B2F6C23EF6D16?sequence=1>
16. Марцинковская, Т.Д. (Ed.). (2010). Концепции социализации индивидуализации современной психологии [Concepts of socialization and individualization in modern psychology]. М.; Обнинск: ИГ–СОЦИН.
17. Кравченко, А.И. (1999). Основы социологии [Basics of sociology]: Учебное пособие для студентов средних учебных заведений. 3-е изд. - Екатеринбург: Деловая книга, М.: Раритет.
18. Миронов, Н.В., Бударина, И.Ю., & Миронова, Н.И. (2013). Профилактика психосоматических заболеваний у детей – позиция педиатра [Prevention of psychosomatic disorders in children - a pediatrician's position]. Вестник медицинского института РЕАВИЗ № 1. УДК 616.
19. Ритцер, Дж. (2002). Современные социологические теории [Contemporary sociological theories]. 5-е изд. -СПб.: Питер.
20. Спенсер, Г. (1898). Сочинения. Основания социологии. С-Петербург.
21. Шишкова, И.М. (2018). Влияние семейных факторов на формирование внутренней картины здоровья ребенка [The influence of family factors on the formation of a child's internal health picture]. Humanities Journal, 35(63), 574-584. doi: 10.23888/humj20183563-574. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-semeynyh-faktorov-na-formirovanie-vn>

OPPORTUNITIES TO IMPROVE THE GASTRONOMIC TOUR

Dossymova O.*Senior lecturer of the department of «Tourism and service»
of Taraz regional university named M.H.Dulaty
Republic of Kazakhstan, Taraz*

ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ТУРДЫ ЖЕТІЛДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Досымова О.Ж.*М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Туризм және сервис» кафедрасының аға
оқытушысы
Қазақстан Республикасы, Тараз қаласы
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7928562>***Abstract**

This article discusses a relatively new type of tourism in Kazakhstan – gastronomic tourism, its state, as well as gives a description of the developed gastronomy in the Republic of Kazakhstan.

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстандағы туризмнің салыстырмалы түрде жаңа түрі – гастрономиялық туризм, оның жай-күйі қарастырылады, сондай-ақ Қазақстан Республикасы бойынша әзірленген гастротурдың сипаттамасы келтіріледі.

Keywords: *gastronomic tour, national cuisine, Republic of Kazakhstan, excursions, public catering.*

Түйінді сөздер: *гастрономиялық тур, ұлттық тағамдар, Қазақстан Республикасы, экскурсиялар, қоғамдық тамақтану саласы.*

Кіріспе

Тамақтану - туристік өнімнің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, сондықтан туристер үшін негізгі қызмет - тамақтану қызметі: ол барлық тұлғаның физиологиялық қажеттілікті қанағаттандырады.

Алайда, осы қажеттілікті қанағаттандыру процесінде әлеуметтік қажеттілік – қарым-қатынас қажеттілігі де қанағаттандырылуы мүмкін. Көптеген адамдар достарының ортасында кафелер мен мейрамханаларда тамақтанады, эмоциялармен, жаңалықтармен бөліседі. Көптеген адамдар жаңа тағамдарды сынап көруді ұнатады, ал туризм саласы үнемі өзгеріп отыратындықтан, жаңа бағыттар ашылатындықтан, туризмнің бір тағамға арналған түрі бар екендігі таңқаларлық емес.

Гастрономиялық туризм - бұл елдің ұлттық тағамдарының ерекшеліктерімен танысу, тамақ дайындау мақсатында саяхат түрі болып табылады [1].

Бұл елді өзінің талғамы, дәстүрі арқылы түсіну және сезіну мүмкіндігі арқылы анықталады. Туризмнің бұл түрі әдеттен тыс нәрсені көруден қорықпайтын туристер үшін қолайлы. Гастрономиялық туризм елдің және халықтың мәдениетін олар жейтін тағам арқылы сезінуге мүмкіндік береді, халықтың менталитетін түсінуге көмектеседі.

Гастрономиялық туризм аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына, қосымша жұмыс орындарын құруға ықпал етеді, яғни жұмысбастылықты арттыруға мүмкіндік береді [2].

Туризмнің бұл түрінің ерекшелігі - бұл маусымдық қызмет түрі емес, өйткені жылдың кез-келген уақытында қолайлы турды таңдауға болады; мұндай туризмді климатқа қарамастан кез-келген елде насихаттауға болады, бастысы - таң қалдыратын және тырысатын нәрсе бар!; туризм нысаны - елдің ұлттық тағамдары болып табылады.

Гастрономиялық туризм - бұл кафе мен мейрамханаға бару ғана емес, сонымен қатар жергілікті тағамдардан дәм татуға, өнімді дайындау процесін көруге және өндіріс технологиясын білуге мүмкіндік беретін ұлттық тағамдар өнімі өндірілетін жерге экскурсиялар жүргізу қажеттігі жүзеге асырылатын нысан болып табылады.

Бұл туризмнің салыстырмалы түрде жаңа түрі, ал Қазақстанда ол әлі де дамымаған, өйткені ол қалыптасу сатысында. Ол үшін Қазақстан Республикасының ұлттық тағамдарымен танысуға мүмкіндік беретін «Дәмді тур» гастрономиялық туры әзірленді. Бұл жобаның өзектілігі.

Методологиялық зерттеу

Жобаның мақсаты: адамдарды Қазақстанның дәстүрлерімен, мәдениетімен және тағамдарымен таныстыру және өңірде гастрономиялық туризмді дамыту.

Жобаның міндеттері:

- 1) Қазақстандағы гастрономиялық туризм нарығындағы барлық ұсыныстарды талдау;
- 2) Қазақстанда агротуризмді дамыту перспективаларын айқындау;
- 3) жиналған ақпарат негізінде гастрономиялық туристік өнімді әзірлеу.

Қазіргі уақытта тур даму үстінде. Жобаның нәтижесі - дайын тур, ал қызмет алудың нәтижесі - қала тарихына және қазақ мәдениетіне енетін қонақтардың жағымды эмоциялары.

Зерттеудің теориялық негізі ғылыми конференциялардың материалдары, мақалалар мен жарияланымдардың нәтижесінде болды.

Қазақстандық ұлттық тағамдардың қазақтардың жартылай көшпелі өмір салты нәтижесінде қалыптасқан бірқатар ерекшеліктері бар. Қазақ тағамдарының көпшілігі етпен (жылқы еті немесе қой еті), аз дәмдеуіштермен, сондай-ақ жабайы және мәдени шөптермен дайындалады, сондықтан бұл халықтың тағамдары жоғары калориялы болып келеді.

Турдың ұзақтығы - 2 күн, ол қала орталығындағы төрт жұлдызды «Қазақстан» қонақ үйінде тұруды қамтиды, алайда егер адам Алматыда тұрса, ол орналастырудан бас тартуы мүмкін. Бұл мейманхананың артықшылығы - барлық негізгі көрікті жерлер, мекемелер қадамдық қол жетімді.

Алматының қала берді еліміздің символына айналған «Қазақстан» қонақ үйінің іргетасы 1973 жылы қаланып, 1978 жылы қолданылуға берілген. Бұл сәулет өнерінің ғажайып туындысының салынуына тікелей Д.А.Қонаев мұрындық болған! Мәскеудегі басшылар ол кезде мейманхананың 25 қабат болуына үзілді-кесілді қарсы болған. Алайда, Қонаевтың қолдауымен салынып, сол тұлғаның арқасында 26 қабатты зәулім ғимарат салынған. 25 қабатты саналатын "Қазақстан" қонақ үйінде 26 қабат және төбесіндегі алтын тәжіне көтерілу үшін тағы бірнеше қабатқа баспалдақ арқылы көтерілесіз.

Турда Қазақстан табиғатының таңғажайып сұлулығын көруге мүмкіндік беретін 2 арнайы экскурсия бар.

Алматыда алғашқы гастрономиялық фестиваль ашылды. Екі күн бойы мегаполистің тұрғындары мен қонақтары түрлі елдердің азық-түлік мәдениетімен танысқан. Фестиваль, оның ұйымдастырушыларының ойынша, туристерді тартуға ықпал етеді. Қазақстан туристік нарықта өзі үшін жаңа бағытты игеруде. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, саяхатшылардың 80%-ға жуығы сапарларын жоспарлау кезінде елдің гастрономиялық мүмкіндіктерін де ескереді. Соңғы жылдары, мысалы, Өзбекстан туризмді дамытуда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Грузияның бүкіл туристік секторының көп бөлігі гастротуризммен байланысты. Біздің елімізде Алматының әлеуеті зор. Мегаполистегі мейрамхана бизнесі бүгінде нарықтағы орнын біртіндеп қалпына келтіруде. Бірақ гастрономиялық туризмді дамыту үшін ақпараттық қолдау қажет.

Almaty Food Fest-бұл халықаралық туристік нарыққа жаңа мүмкіндіктермен шығудың алғашқы әрекеті. Сондықтан фестиваль ұйымдастырушылары Алматыда шетелде танымал және танымал фуд-блогерлерді шақырды.

Бірінші экскурсия-қымыз фермасына экскурсия болады.

Экскурсия барысында сіз қазақ халқының тұрмысын көре аласыз. Олар сізге ежелгі уақытта көшпенділердің қалай өмір сүргенін, тамақты қалай дайындағанын, не жегенін, қайда тұрғанын, не істегенін айтып, көрсетеді. Сіздер үшін қазақ тағамдарын дайындау бойынша мастер-класстар, садақ ату бойынша мастер-класстар өткізіледі және атқа мінуді үйретеді. Сондай-ақ, сіз қазақтардың ұлттық тағамынан дәм тата аласыз және қазақ халық билері бағдарламасының соңында сіз белсенді қатысып, экскурсияның қаншалықты ұнағанын көрсетесіз [3].

Қымыз-ағзалардың денсаулығы мен қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қажетті барлық элементтерден тұратын бие сүтінен жасалған ашытылған сүт сусыны. Экскурсияға қымыз жасау және бие сауу, жаңа бие сүтінің дәмін тату бойынша шеберлік сабағы кіреді. Кез-келген қонақ атқа мініп, құлындарды тамақтандыра алады. Бәрі мұны фотосессиясыз жүзеге аспайды. Фермаға экскурсияның соңында қонақтарға дәмді шай мен қазақ ұлттық кондитерлік өнімдері ұсынылады.

Экскурсия қазақ халқының салт-дәстүрлерімен танысқысы келетіндерге арналған. Сізді джигитовка деп аталатын ат қойылымы күтеді.

Гастрономиялық турлар Еуропа, Шығыс елдерінде кеңінен дамыған. Азия, Африка. ТМД елдерінде мұндай сапарлар сирек кездеседі.

Күздің аяғында – қыстың басында Қазақстанға гастрономиялық турлар болды. Алайда, бұл жағдайда оны дамыту дұрысырақ болар еді. Туризмнің бұл түрі тек қазақ тағамдары бағытында ғана емес, сонымен қатар Қазақстанда тұратын халықтардың тағамдары.

Гастрономиялық тур қазақ тағамдарын дайындау бойынша шеберлік классыз жасай алмайды. Әдетте, тур қатысушылары алдын-ала келіссөздер жүргізеді және бірге не дайындағысы келетінін шешеді.

Аймақтың мәдениетімен жақынырақ танысу үшін тур құрамына Алматы қаласы бойынша экскурсиялар енгізілді. Тіпті өз қалаңызда да мұндай іс-шараларға қатысу керек, өйткені барлық жергілікті тұрғындар өздерінің туған қалаларын және оның тарихын жақсы білмейді.

Кафелер мен мейрамханаларға бару да тур бағдарламасына кіреді.

Елге келмес бұрын туристер туралы ақпаратпен танысады ол, ұлттық тағамдар туралы оқиды. Жеке гастрономиялық турлар Алматы облысында тіпті көп нәрсе жасауға болады. Бір әйгілі көше Алмарасандағы «Барбекю көшесі» әр кафенің өзіндік дәмі бар, мәзір, оған гид, көлік және тағам тарихы туралы толық мәлімет ұсынылады.

Мейрамхана кәсіпорынның тұжырымдамасы көшпелі халықтардың асханасына негізделген. Мейрамхана сауда-ойын-сауық кешенінің аумағында орналасқан, бірақ жұмсақ интерьер шешімдері бар үйдегі жайлы мейрамхананың атмосферасы бар. Мәзір Қазақстан Республикасы үшін дәстүрлі деликатес – жылқы етінің негізінде әзірленді. Мәзірде бешбармақ, қымыз, сондай-ақ

қазақ ұлттық тағамдарының басқа да тағамдары ұсынылған. Халыққа қарапайымдылық пен табиғатқа жақындықты көрсету үшін тағам беру ауыл өмірі ретінде стильдендірілген.

Қазақстан - ерекше дәстүрлері бар өте қызықты өңір, ал іске асырылған тур республиканың дамуына ықпал етеді[4].

Соңғы жылдары гастрономия кез-келген аумақпен, оның мәдениетімен танысудың ажырамас бөлігіне айналды. Аспаздық бейнелер жағымды сезімдер мен естеліктермен байланысты, сондықтан оларды есте сақтау оңай және белгілі бір жерге оралуға себеп болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, гастрономиялық туризм қазіргі әлемдегі ең танымал туризмнің бір түрі болып табылады.

Гастрономиялық туризмнің негізінде әр аймақтың, әр мемлекеттің өз салт дәстүрі мен тағамдарының құрамын зерттеу мүмкіндігі пайда болады. Сондай мүмкіндіктің бірі ретінде

Қазақстан Республикасының гастрономиялық туризмін әлемге таныту өз қолымызда. Сондай мүмкіндікті жіберіп алмауымыз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://24.kz/ru/news/social/item/570687-zhitelej-i-gostej-almaty-priglashayut-na-gastronomicheskij-festival>
2. <https://www.sputnik8.com/ru/almaty/activities/38059-traditsii-i-obychai-kazahov-s-konnym-shou-prinimaem-gruppu-tolko-ot-10-17-ch>
3. Очилова, Х. Ф. Гастрономический туризм: теория и практика: учебник / Х. Ф. Очилова, Д. С. Умирова. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2021. – 161 с.
4. Драчева Е.Л., Христов Т.Т. Гастрономический туризм: современные тенденции и перспективы // Российские регионы: взгляд в будущее, 2015, - 9 с.

№50 2023
International independent scientific journal

ISSN 3547-2340

Frequency: 12 times a year – every month.
The journal is intended for researches, teachers, students and other members of the scientific community. The journal has formed a competent audience that is constantly growing.

All articles are independently reviewed by leading experts, and then a decision is made on publication of articles or the need to revise them considering comments made by reviewers.

Editor in chief – Jacob Skovronsky (The Jagiellonian University, Poland)

- Teresa Skwirowska - Wrocław University of Technology
 - Szymon Janowski - Medical University of Gdansk
 - Tanja Swosiński – University of Lodz
 - Agnieszka Trpeska - Medical University in Lublin
 - María Caste - Politecnico di Milano
 - Nicolas Stadelmann - Vienna University of Technology
 - Kristian Kiepmann - University of Twente
 - Nina Haile - Stockholm University
 - Marlen Knüppel - Universität Jena
 - Christina Nielsen - Aalborg University
 - Ramon Moreno - Universidad de Zaragoza
 - Joshua Anderson - University of Oklahoma
- and other independent experts

Częstotliwość: 12 razy w roku – co miesiąc.
Czasopismo skierowane jest do pracowników instytucji naukowo-badawczych, nauczycieli i studentów, zainteresowanych działalnością naukową. Czasopismo ma wzrastającą kompetentną publiczność.

Artykuły podlegają niezależnym recenzjom z udziałem czołowych ekspertów, na podstawie których podejmowana jest decyzja o publikacji artykułów lub konieczności ich dopracowania z uwzględnieniem uwag recenzentów.

Redaktor naczelny – Jacob Skovronsky (Uniwersytet Jagielloński, Poland)

- Teresa Skwirowska - Politechnika Wrocławska
 - Szymon Janowski - Gdański Uniwersytet Medyczny
 - Tanja Swosiński – Uniwersytet Łódzki
 - Agnieszka Trpeska - Uniwersytet Medyczny w Lublinie
 - María Caste - Politecnico di Milano
 - Nicolas Stadelmann - Uniwersytet Techniczny w Wiedniu
 - Kristian Kiepmann - Uniwersytet Twente
 - Nina Haile - Uniwersytet Sztokholmski
 - Marlen Knüppel - Jena University
 - Christina Nielsen - Uniwersytet Aalborg
 - Ramon Moreno - Uniwersytet w Saragossie
 - Joshua Anderson - University of Oklahoma
- i inni niezależni eksperci

1000 copies
International independent scientific journal
Kazimierza Wielkiego 34, Kraków, Rzeczpospolita Polska, 30-074
email: info@iis-journal.com
site: <http://www.iis-journal.com>

